

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1970-ci ildən nəşr olunur.
2007, № 2 (179)

İBTİDAI MƏKTƏB
VƏ
MƏKTƏBƏQƏDƏR
TƏRBIYƏ

(Elmi-metodik jurnal)

2
2007

Baş redaktor: prof. Y.Ş.Kərimov

Redaksiya heyəti:

- Arif Muradov** - *Təhsil Nazirliyi şəhərlər üzrə ümumtəhsil və məktəbəqədər tərbiyə şöbəsinin müdiri*
- Nurlana Əliyeva** - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin direktoru, filologiya elmləri doktoru*
- Ağahüseyn Həsənov** - *Bakı Məktəbəqədər Pedaqoji Texnikumunun direktoru, pedaqoji elmlər doktoru*
- Vidadi Xəlilov** - *Təhsil Problemləri İnstitutunun şöbə müdiri, pedaqoji elmlər doktoru*
- Əlövsət Osmanlı** - *"Pedaqogika" nəşriyyatının direktoru, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi*
- Seyidağa Həmidov** - *ADPU-nun kafedra müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, professor*
- Atəş Abdullayev** - *AMİ-nin müəllimi pedaqoji elmlər namizədi*
- Oqtay Rəcəbov** - *Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşı, pedaqoji elmlər doktoru*
- Ramiz Əliyev** - *Təhsil Problemləri İnstitutunun şöbə müdiri, psixologiya elmləri doktoru*
- Akif Əliyev** - *Təhsil Nazirliyi təhsilin idarə olunmasının məlumat sistemləri şöbəsinin məsləhətçisi*
- Nərminə Alnağıyeva** - *Təhsil Nazirliyi şəhərlər üzrə ümumtəhsil və məktəbəqədər tərbiyə şöbəsinin böyük məsləhətçisi*
- Həqiqət Hacıyeva** - *ADPU-nun dosenti*
- Zemfira Əsədova** - *Bakının Nizami rayonundakı 175 nömrəli körpələr evi uşaq bağçasının müdiri*
- Esmira Ağayeva** - *İ. Əfəndiyev adına Elitar Ginnaziyanın direktor müavini*
- Sevda Abbasova** - *Pedaqoji elmlər namizədi, dosent*
- (məsul katib)*

Yığılmağa verilmiş: 12.04.2007. Çapa imzalanmış 19.06.2007.

Kağız formatı: 70x100 ¹/₁₆. Şərti çap vərəqi 6,0.

Sifariş № 33. Tirajı 800. Qiyməti 2 manat.

Redaksiyanın ünvanı: AZ1010, Bakı, Azərbaycan prospekti 40.

Tel. 493-84-41, 050-370-60-11

"RS Poliqraf" MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı ş. A.Məmmədov 113. Tel.: 437-98-20.

BU NÖMRƏDƏ

Məktəbəqədər tərbiyə yeni mərhələdə.....	4
--	---

Məktəbəqədər tərbiyə

Məcidova A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ödəd haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması.....	6
Sadiqova S. Uşaqların hərbi –vətənpərvərlik tərbiyəsində oyunların rolu.....	11
Məmmədova M. İntellektual inkişafında problemi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixodiagnostikası.....	16
Əsədova Z. Bir daha varislik və perspektivlik haqqında.....	22
Məmmədova A., Abbasova V. Körpələrin keşiyində.....	26

Fənlərin tədrisi və qabaqcıl təcrübə

Axundova S. I sinifdə «Həyat bilgisi»nin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi imkanları.....	30
Ağayarov M., Ağayarova N. Riyaziyyatın tədrisi prosesində yaranan bəzi situasiyalar və onların aradan qaldırılması yolları.....	33
Musayev Ə. Riyazi oyunlar və əyləncəli məsələlərin təlimdə yeri.....	36
Hacıyeva M. Təlim prosesində inteqrasiyadan istifadə.....	39

Psixologiya və defektologiya məsələləri

Kərimova E. Uşaqlarda psixi inkişafın ləngiməsinin psixoloji və fizioloji məsələləri.....	42
Məhərrəmovna G. Kor və zəifgörən uşaqların tərbiyəsinə diqqəti artırmaq.....	50

Tərbiyə məsələləri

Həsənov A. Tərbiyəetmə probleminin aktuallığı.....	52
--	----

Pedaqogikanın nəzəri məsələləri

Məhrabov A. Təhsilin texnologiləşdirilməsi zamanın tələbidir.....	58
Kərimov Y. Pedaqoji eksperiment.....	65

Yeni program

«Həyat bilgisi».....	75
Uşaqlar üçün.....	92

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏRBIYƏ YENİ MƏRHƏLƏDƏ

Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların fiziki, intellektual və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında və məktəbə hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Uzun müddət ərzində məktəbəqədər təhsil sistemində diqqətçəkən irəliləyişə nail olunmamış, bu sahənin inkişafına əngəl törədən problemlərin həllinə istiqamətlənmiş ciddi addımlar atılmamışdır.

Təhsil sisteminin ilkin pilləsi olan məktəbəqədər tərbiyənin müasir tələblərə cavab verəcək şəkildə qurulması yalnız həmin müəssisələrdə çalışan mütəxəssisləri, pedaqoqi ictimaiyyəti deyil, bütövlükdə xalqımızı düşündürən problemdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti aprelin 12-də «Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi proqramının (2007-2010-cu illər)» təsdiq edilməsi haqqında sərəncam vermişdir. Sərəncamdan məqsəd «Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil sisteminin müasir tələblər səviyyəsində qurulması, məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması, onların şəxsiyyətinin formalaşması və məktəbə hazırlanması işinin qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun təmin edilməsi»dir.

Proqramın başlıca məqsədi məktəbəqədər təhsil sisteminin yüksək sosial-iqtisadi səmərəliliyinə nail olmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün çox mühüm vəzifələr nəzərdə tutulur: məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin genişləndirilməsi, bütün sosial təbəqələr üçün məktəbəqədər xidmətin olçatan olmasının gerçəklənməsi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, idarəetmənin yeni iqtisadi münasibətlər zəminində təkmilləşdirilməsi, məktəbəqədər təlim-tərbiyə prosesinin məzmunca yeniləşdirilməsi, uşaqların fiziki, əqli və psixoloji cəhətdən məktəbə hazırlanması, məktəbəqədər müəssisələrin peşəkar, səriştəli kadrlarla təmin olunması, məktəbəqədər təhsilə dövlət qayğısının daha da artırılması ilə yanaşı vətəndaşların, qeyri-dövlət və ictimai qurumların, işgüzar dairələrin bu sahəyə diqqətinin artırılması.

Məktəbəqədər təhsil sisteminin yeniləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilməlidir:

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri şəbəkəsinin optimallaşdırılması-profilə saxlamaqla özəlləşdirilməsi, maddi-texniki bazasının qabaqcıl standartlara uyğun möhkəmləndirilməsi, ehtiyacın olduğu yerlərdə yeni müəssisələrin yaradılması.

İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi: inzibati-amirlikdən imtina edilməsi, ölkə üzrə vahid tənzimləyici dövlət idarəetmə mexanizminin qurulması, idarəetmənin müxtəlif pillələri arasında vəzifə, məsuliyyət və səlahiyyətlərin optimal bölüşdürülməsi və fəaliyyətin əlaqələndirilməsi; ictimai idarəetmə və nəzarət mexanizmindən daha geniş istifadə olunması.

Yeni iqtisadi münasibətlər modelinin formalaşdırılması: qeyri-dövlət mülkiyyət formalarına və sahibkar təşəbbüsünə əsaslanan müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsi; dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirilməsi və onlara xərclər smetasını müstəqil təsdiq etmək və dəyişdirmək hüquqlarının verilməsi; büdcədən ayrılan vəsaitin uşaqbaşına normativ müəyyənəndirilməsi; malların və xidmətlərin satın alınmasında tender və müsabiqə vasitəsilə seçimə əsaslanan şəffaf xərcləmə prosedurunun tətbiqi, dövlət tərəfindən müəyyənəndirilən və büdcədən maliyyələşdirilən əsas təhsil xidmətləri ilə yanaşı, ödənişli təhsil xidmətlərinin, valideynlərə müqavilə münasibətləri əsasında xidmətlərin göstərilməsi; dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti üçün bərabər şəraitin təmin olunması.

Məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi: orta göstəricilərə uyğun olmayan yaşayış ərazilərində dövlət vəsaiti hesabına məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin yaradılması; məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qısamüddətli və çevik vaxt cədvəli üzrə yeni məktəbəqədər təhsil formalarının təşkili; inkluziv təhsilə cəlb olunan müəssisələrin işinin səmərəli təşkili; məktəbəqədər müəssisələrə cəlb olunmamış uşaqların ailə şəraitində tərbiyəsi və təlim keçmələri üçün valideynlərə metodik kömək göstərilməsi; aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımının təkmilləşdirilməsi; ödənişli xidmətin ödənilməsi üzrə valideynlərə vergi güzəştlərinin edilməsi; **icbari məktəbəqədər təhsilin tətbiqi** istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Məktəbəqədər təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi: məktəbəqədər Milli Kurrikulumun hazırlanması; məktəbəqədər təhsil proqramı və variantiv proqramların tərtibi; xüsusi təyinatlı məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün proqramların hazırlanması; həmin proqramlara uyğun təlim vəsaitləri, digər vəsaitlər və əyani vəsaitlərin hazırlanması; məktəbəqədər müəssisələrdə yeni texnologiyaların tətbiqi; məktəbəqədər təhsilin ibtidai təhsil pilləsi ilə əlaqəsinin gücləndirilməsi; məktəbəqədər təhsil üzrə monitoring və qiymətləndirmə sisteminin yaradılması.

Kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi: pedaqoji kadrlara tələbatın müasir tələblərə uyğun proqnozlaşdırılması; kadr hazırlığının, ixtisasartırma təhsilinin təkmilləşdirilməsi; menecer və idarəetmə heyəti kadrlarının yetişdirilməsi; məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan işçilərin sosial statusunun və maddi rifah halının yüksəldilməsi; kənd yerlərində və ucqar rayonlarda çalışan pedaqoci işçilərə maliyyə və sosial dəstəyin təmin olunması, həmin müəssisələr üçün yerli gənclərdən kadr hazırlanmasının təmin edilməsi.

Məktəbəqədər təhsilin ictimai statusunun qaldırılması: Məktəbəqədər təhsilin problemlərinə ictimaiyyətin müxtəlif təbəqələrinin diqqətinin artırılmasının təmin edilməsi; təhsilin bu sistemində müntəzəm monitoringin keçirilməsi və nəticələrin ictimaiyyətə çatdırılması; yaxşı nəticələr əldə etmiş məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qabaqcıl iş təcrübəsinin yayılması.

Proqramın maliyyə təminatı: proqramın maliyyə təminatını bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan dövlət büdcəsi vasitələri; həmçinin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan digər mənbələr təşkil edir.

Gözlənilən nəticələr:

Proqramın yerinə yetirilməsindən gözlənilən nəticələr aşağıdakılardır:

- məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazası möhkəmlənəcək, tədris-metodiki təminatı yeniləşdiriləcək;
- məktəbəqədər təhsilin sosial-iqtisadi səmərəliliyi artacaq, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin maliyyə təminatının dayanıqlığına imkan yaranacaq;
- əhəlinin məktəbəqədər təhsil xidmətlərinə tələbatı daha dolğun təmin ediləcək;
- bütün əhali təbəqələri üçün müasir standartlara uyğun məktəbəqədər təhsil xidmətlərinin olçatan olması təmin olunacaq;
- məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi genişlənəcək, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə cəlb edilən uşaqların sayı artacaq;
- uşaqların təlim-tərbiyəsi, sağlamlığın qorunması, fiziki, intellektual və psixoloji inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılacaq;
- kadr təminatı yaxşılaşacaq, kadrların peşəkarlıq səviyyəsi yüksələcək;
- məktəbəqədər təhsilin keyfiyyəti yüksələcək.

Proqramın həyata keçirilməsi üzrə geniş tədbirlər planı tərtib olunmuşdur.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ƏDƏD HAQQINDA
TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASIAygün MƏCİDOVA,
Bakı Avropa Liseyinin müəllimi

Uşaqların toplama əməlinə yiyələnmələrindən çox-çox əvvəl ədəd haqqında təsəvvürləri olur. Övladının ilk müəllimi olan valideyn uşaqda miqdar anlayışını ehtiyatla və düzgün formalaşdırmalıdır. Uşaqların riyazi biliklərinin bünövrəsi həyati situasiyalarda, oyunlar, valideyn və yaşdqları ilə münasibət zamanı qoyulur. Oyun məqsədə yönəlməli, inkişafetdirici olmalı, lakin uşağı bezdirməməlidir. Uşaq riyaziyyat və onun formal qaydaları ilə tanış olmazdan əvvəl, riyaziyyatın əsası sayılan bir neçə anlayışla tanış olmalıdır. «Eyni, müxtəlif, o qədər, böyük, kiçik və s.» kimi anlayışlar böyüklər üçün o dərəcədə sadə görünür ki, onlar uşaqlara bunu öyrətməyi mənasız sayırlar. Uşağın bu anlayışları bilməsi üçün isə həyati təcrübə və əyani vəsaitlər lazımdır ki, o bu anlayışlardan düzgün istifadə etsin. Adətən, uşaqlar söhbət zamanı heç bir metodik iş aparılmadan ümumi riyazi anlayışları mənimsəyirlər. Bu isə bəzən səhv təsəvvür yaradır.

Uşağın intellektual səviyyəsini zənginləşdirmək məqsədi daşımadan onda ilk riyazi təsəvvürləri yaratmaq olmaz. Uşaqda riyazi bacarıqların inkişaf etdirilməsində heç bir qeyri-adi sirt yoxdur. Onlarla işləyərkən sadəcə olaraq aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır:

- Təlim zamanı uşağa təsir etmək, onu məcbur etmək olmaz. Bu, ancaq öz mənfəi təsirini göstərəcək uşağın birgə təlimdən qaçması ilə nəticələnər. Uşağın marağını nəzərə almaq lazımdır.
- Uşaqla məşğul olarkən onun sevdiyi oyuncaqlardan istifadə edilməlidir.
- Uşağa öhdəsindən gələ biləcəyi çoxlu tapşırıqların verilməsi onda böyük həvəs yaradır.
- Uşağı digər uşaqlarla müqayisə etmək ona mənfəi təsir göstərir.

Riyaziyyatın öyrədilməsinin ilk mərhələləri tədqiqatçılar tərəfindən də araşdırılmışdır. Bir qrup alimlərin fikrincə riyaziyyatın öyrənilməsi uşaq bağçasında, digər qrup alimlərin fikrincə isə həyatla, məişətlə təmasda, valideynlərin köməyi ilə başlanır.

Tədqiqatçılar belə qənaətə gəlmişlər ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar riyazi biliklər almırlar. A.V.Zaporojesin fikrincə, məktəbədək psixologiya və məktəbəqədər pedaqogika həmişə uşağın tərəkürünün əyani obrazlı olmasını tədqiqləyir. Bu uşağın ətraf aləmin, ətraf aləmdə olan əşyaların və hadisələrin yalnız xarici görünüşünü görməsinə imkan verir, lakin uşaq əşya və hadisələrin özünəməxsus cəhətlərini, onlar arasında olan qarşılıqlı münasibəti və qanunauyğunluğu ayırd edə bilmir. Bu baxımdan məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi biliyi empirik şəkildə formalaşır. Bu formalaşma kortəbii şəkildə həyata keçirilərsə, ümumiyyətlə, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarla uşaq bağçalarında və evdə valideyn tərəfindən iş aparılmadıqda ibtidai siniflərin elə ilk pillələrində riyazi biliklər və riyazi

təsvürlər arasında çox böyük boşluq olacaq, daha sonralar isə elmlə bilik arasındakı uçurum əsaslı şəkildə gözə çarpacaqdır.

Müasir məktəbəqədər tərbiyə və təlim uşaqların məktəbə riyazi hazırlığını tam təmin edə bilmir. Məktəbəqədər təlimə başlanğıc, bu tədrisin mümkün olması əvvəlcə elmi məntiqi nöqteyi - nəzərdən təsdiq edilməlidir. Hər bir əşya müxtəlif elmi cəhətdən kimi qəbul edilə bilirsə, bu cismin müxtəlif elmlər nöqteyi-nəzərindən araşdırılan cəhətlərini öyrətmək şagirdin məktəbə hazırlıq təliminin əsası olmalıdır. Bunu necə həyata keçirmək olar? Uşaq bağçasında, yoxsa məktəbdə?

Uşaqların uşaq bağçasına cəlb icbari olmadığından valideyn övladını bağçaya qoymağı vacib hesab etmir. Məktəbə getmək isə vacibdir. Müasir dövrdə bütün uşaqların məktəbəqədər müəssisələrə, bunun mümkün olmadığı yerlərdə məktəbin hazırlıq siniflərinə, bu da mümkün olmadıqda qısamüddətli hazırlıq qruplarına cəlb olunması vacibdir.

Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, evdə, uşaq bağçasında və ya məktəbdə kifayət qədər təlim- tərbiyə görməmiş hər bir uşağın öyrənməyə böyük imkanları var. Bu o demək deyil ki, uşaqların kiçik yaş səviyyələrində qavrama imkanları məktəb təlimində öyrənilən proqramın bir hissəsini məktəbəqədər təlimə keçməsi üçün yararlıdır, lakin bunu da qeyd etmək ki, məktəb proqramında elə məsələlər var ki, yalnız məktəbəqədər təlimdə keçilməlidir. Belə məsələlərdən biri konkret, empirik biliyin məktəbəqədər dövrdə elmi xarakterli anlayış kimi həyata keçirilməsindən ibarətdir. Götürək «say» anlayışını. Uşaqların sıra ilə saymaları hələ onların tam sayma təfəkkürünü formalaşdırmır. Uşaq fikirləşmədən, anlamadan kortəbii sözləri əzbərlədiyinə görə sayır, lakin stolun üstündəki qələmləri saymağı tapşırıqda o, neçə qələmin olduğunu deyə bilmir. Buna nail olmaq uşağa hər bir əşyanı göstərərək sayını, sırada neçənci yerdə olduğunu deməyi öyrətmək lazımdır. Buna əsaslanaraq I sinifdə çubuqlardan istifadə etməklə say öyrədilir. Bu baxımdan sayda «o qədər» anlayışı da problem yaradır. Belə ki, uşaqlara yeşikdən stolun üstündəki qədər qələm götür dedikdə bu prosesin qaydasını öyrənmədən işin öhdəsindən gələ bilmirlər. Belə ki, uşaq əvvəl stolun üstündəki qələmləri saymalı, bu sayı yadında saxlamalı, sonra isə yeşikdəki qələmlərdən həmin sayda stolun üstünə qoymalıdır.

Başqa bir misala nəzər yetirək. Dəftərə beş dairə çəkilib. Uşaqlardan dairələrin sayı qədər kvadrat çəkmək tələb olunur. Yenə yuxarıdakı əməliyyat aparılır. Nəticələr göstərir ki, təlim prosesində öyrədilən şagirdlər artıq mexaniki, olaraq sözləri əzbərləyərək formal saymır, bu prosesi dərk edirlər. Onlar sayın mənasını anladıqlarından hansısa bir əşyanı sayır, bununla da ədədləri müqayisə edə, lazım olan qədər əşyanı ayırıb götürə bilir, bunu məişətdə, oyunlarda da ağılla həyata keçirirlər.

Məktəbəqədər dövrdə ədədlə rəqəmin fərqi probleminə də hazırlıq görül- məlidir. S.S.Həmidov göstərir ki, «Şagirdlərin nömrələmədə «ədəd» və «rəqəm» terminlərini qarışdırdıqları məktəb təcrübəsində ən çox yayılmış xarakterik səhvdir. Bəzən yuxarı sinif şagirdləri, hətta müəllimlər həmin sözləri yerində işlətmirlər. Mətbuatda «ədəd» əvəzinə «rəqəm» termininin işlədilməsi də həmin səhvin genişlənməsinə səbəb olur. I sinifdə şagirdlər «ədəd» və «rəqəm» terminlərini və onların fərqiini öyrənirlər. Burada fənlərarası əlaqədən istifadə edilməlidir. Ana dilində eşitdikləri «səs» və «hərflər» terminləri ilə «ədəd» və «rəqəm» terminləri mü- qayisə edilməlidir. Bəs «ədəd», «rəqəm», «səs», «hərflər» kimi anlayışların məktə- bəqədər dövrdə işlənilməsi çətinlik yaratmazmı?»

Y.Kərimovun 5 yaşlı uşaqlarla apardığı tədqiqat işləri ilk anlayışların məktəb-qədər dövrə keçirilməsinin mümkünlüyünü təsdiqləyir. Bu uşaqlar məktəbqədər hazırlıq mərhələsini yüksək səviyyədə keçərək artıq II sinifdə oxumaq qabiliyyətində olurlar. Belə uşaqlardan birinin II sinifdə yox, I sinifdə (mənim sinifimdə) oxuması məni belə qənaətə gətirir ki, yüksək səviyyədə məktəb hazırlıq təlimi dövrü məktəb təlimi dövrü üçün çox vacibdir.

Hələ keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq yaradıcı təlim metodlarının tərəfdarları olan V.Elkonin, V.V.Davidov, L.V.Zankov, L.Q.Peterson, İ.İ.Arqinska-ya ibtidai siniflər üçün riyaziyyat kursunun məzmununda əsaslı dəyişikliklər etməklə şagirdlərə erkən vaxtlarda – məktəbqədər dövrdə mücərrəd anlayışların verilməsinin səmərəli olması təklifini irəli sürdülər. V.V.Davidov I sinifdən başlayaraq cəbr elementlərinin daxil edilməsi ideyasını irəli sürür. O, I sinifdə ədəd anlayışı ilə tanışlıqdan əvvəl aşağıdakı mövzuların verilməsini nəzərdə tutur: kəmiyyətlərin müqayisəsi, bərabərliyin saxlanması və pozulması, toplama və çıxma əməllərinin daxil edilməsi, bərabərsizlikdən bərabərliyə keçmə, struktur bərabərliyinin elementləri arasında asılılıq. Bu mövzular artıq məktəbqədər dövrdə formalaşdırılmalıdır. Bu zaman cəbr elementlərindən istifadə etməklə mükəmməl nəticəyə gəlmək olar.

Ənənəvi təlimdə anlayışların, öyrəniləcək obyektin xarici əlamətləri öyrədilir, mühüm olan əlamətlər isə açılmamış qalır. L.S.Vıqotskinin «Fənnin tədrisi onun məntiqi əsasında qurulmalıdır» fikri ilə razılaşmaq lazımdır.

Müəllimlərlə apardığımız sorğulardan aydın olur ki, I sinifdə riyaziyyat təlimini V.V.Davidovun təqdim etdiyi metodiki sistem əsasında qurmaq onsuz da çətin mənimşənilən riyaziyyat fənnini kiçikyaşlı məktəblilərin gözündə anlaşılmaz bir prosesə çevirmək deməkdir. Bu fikirlə razıyam. Deməli, məktəbqədər dövrdə şagirdlər elmi şəkildə riyazi təsəvvürlərə yiyələnmişdirlər: məsələn, ədəd anlayışı – inkişafına uyğun olaraq, sayma nəticəsi kimi; hesablama nəticəsi (əməl nəticəsi) kimi; kəmiyyətin ölçülməsi nəticəsi kimi ibtidai siniflərdə öyrədilir və bu mərhələlərin hər birində əyani-konkret, əyani-induktiv yanaşmalar tətbiq edilərək müəyyən nəticələr çıxarılır.

Ədəd anlayışının I sinifə (və ya bağcanın «məktəb hazırlıq» qrupuna) daxil edilməsi haqqında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Son 15-20 ildə riyaziyyat təlimi prosesinə və şagirdlərin inkişafı məsələsinə aid kifayət qədər tədqiqat aparılmış, iki məsələnin birgə və ya bir-birilə əlaqəli şəkildə həllinə diqqət artırılmışdır. Bu cəhətdən, tarixən kiçikyaşlı məktəblilərin riyaziyyat təlimi məzmununu yenidən müəyyənləşdirməkdə iki istiqamət mövcud olmuşdur:

1) riyaziyyat təlimində ənənəvi üsulu əsas götürməklə, yeni ideyaların tədrisən daxil edilməsi (N.Y.Mençinskaya, Y.M.Çekmarev, M.İ.Moro və b.);

2) ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində radikal dəyişikliklər etməklə, şagirdlərə erkən mücərrəd anlayışların verilməsinin səmərəli olması (D.B.Elkonin, P.Y.Qalperin, V.V.Davidov, L.V.Zankov, L.Q.Peterson, İ.İ.Arqinskaya).

Birinci istiqamətin tərəfdarları biliklərin verilməsində konkretlikdən mücərrədlərə tədrisən keçidi əsas götürürlərsə, ikinci istiqamətin tərəfdarları uşağın intellektual qabiliyyətini əsas götürürlər. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim prosesində, həm də uşağın inkişafının təlimi məsələsi bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərdən asılıdır. Hər iki istiqamətin kəşifən hissəsi də kifayət qədərdir. Təlim prosesinin psixoloji təhlili göstərir ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyat təlimində elmi, pedaqoji, metodik məsələlərin həllində psixoloji amillərin nəzərə alınması olduqca zəruridir.

V.V.Davidovun tədqiqatlarında göstərilir ki, təfəkkürün nəzəri formalarının inkişaf etdirilməsi ibtidai məktəb təliminin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Ona görə də məktəbəqədər yaşlı uşaqların təfəkkürü ilə məktəbyaşlı uşaqların təfəkkürü arasında ciddi fərqi – keçid mərhələsini aradan qaldırmaq lazımdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda empirik təfəkkür üstünlük təşkil edir. Məhz bu empirik təfəkkür ibtidai siniflərdə məsələ həllində, riyazi anlayışların formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır, lakin burada bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Empirik təfəkkür riyazi anlayışların formalaşdırılmasında maneə rolunu da oynaya bilər. Həqiqətən, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təfəkkür əyani-objektli xarakter daşıyır. Bu da müşahidə edilən obyektə, hadisənin xarici əlamətlərini öyrənməyə imkan verir, mühüm əlamət (əlamətlər) isə açılmamış qalır. Deməli, I sinif şagirdi riyaziyyat təlimi tələblərinə cavab verməkdə (fəaliyyətində) çətinlik çəkir. İbtidai siniflərdə riyazi anlayışların, o cümlədən, ədəd anlayışının öyrənilməsində konkret, empirik biliklərdən istifadə etməklə yanaşı elmi xarakterə tədricən yer vermək lazımdır. P.Y.Qalperin və L.S.Georqiyevin fikri ilə ədəd anlayışı praktik ölçmə işi ilə əlaqədar riyaziyyata daxil edilməlidir. T.V.Taruntayeva isə məktəbəqədər uşaqlarda ədəd haqqında təsəvvürlərin yaradılmasında ölçmə işlərinin tətbiqini məsləhət görür. V.V.Davidov təklif etmişdi ki, uşaqlara (şagirdlərə) elə hərəkətlər, əməliyyatlar təqdim etmək lazımdır ki, ədəd – həmin fəaliyyətlərin daxilində, zəruri bir element kimi ortaya çıxsın, riyazi anlayışlardan spesifik vasitə kimi istifadə olunsun. V.V.Davidov ədəd anlayışının, kəmiyyət və kəmiyyətin ölçülməsi əsasında daxil edilməsi ideyasını irəli sürmüşdü. Yəni ədəd anlayışı – iki kəmiyyətin nisbətinin təsvirinin xüsusi halı kimi qəbul edilir. Bu ideya ədədə verilən tərifin (N.Tusi, İ.Nyuton) tarixi kökündən irəli gəlir. Ədəd anlayışının inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilən klassik tərif məktəbdə ədəd anlayışının verilməsində də öz tətbiqini tapmalıdır.

Bu problemlərlə əlaqədar iki qrup şagirdlər arasında apardığımız tədqiqatın nəticələrinin qıscaca şərhini verək:

I sinifdə: Ənənəvi təlimlə ədəd anlayışının hesab əməllərinin tətbiqi ilə müasir təlimdə isə «hərfi-ümumiləşdirmə» mövqeyində verilməsi.

II sinifdə: Ənənəvi təlimlə şagirdlərin ədəd anlayışı haqqında təfəkkürləri yaxşı inkişaf edir, müasir təlimdə isə şagirdlərin təfəkkürlərinin inkişafında durğunluq yaranır.

III sinifdə: Ənənəvi təlimlə cəbr elementlərinin daxil edilməsi ilə yanaşı inkişaf olduğu kimi davam edir, müasir təlimdə cəbr elementlərinin daxil edilməsi ilə yanaşı şagirdlərin təfəkkürləri, qavrama qabiliyyətləri sıçrayışla inkişaf edir.

IV sinifdə: Ənənəvi təlimlə şagirdlərin təfəkkürü fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq müxtəlif cür inkişaf edir, müasir təlimdə şagirdlərin dərk etmə və qavrama qabiliyyətləri yüksək səviyyədə inkişaf edir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyatın ədəd anlayışının verilməsini sırf «ədədi mövqedə» və ya «hərfi-ümumiləşdirmə mövqeyində» aparmaq səmərəli deyil. Müasir elmi-texniki tərəqqi ibtidai siniflərdə riyazi anlayışların induktiv əsasda, modelləşdirmə elementlərinin tədricən daxil edilməsi istiqamətində aparılmasını tələb edir. Fikrimizcə, ədəd anlayışı həm hesab əməlləri üzərində, həm də eyni zamanda hərflərlə və ya məchul daxil edilməklə öyrədilməlidir.

Şagirdlərin riyazi dünyagörüşünü inkişaf etdirmək, onları riyazi anlayışlar sistemi ilə silahlandırmaq üçün ədəd anlayışı, onun inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi I-IV siniflərdə aparıcı mövqeyə malikdir. Məktəbəqədər hazırlıq

dövründən bu problemə xüsusi yanaşılmalı və onun üzərində işlənilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2004.
2. Sadıxov N.A., Kazımov N.S. Ədəd anlayışının genişləndirilməsi, kəmiyyətlər və onların ölçülməsi. Bakı: 1989.
3. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. М.: Педагогика, 1972.
4. Истомина Н.Б. Методика обучения математике в начальных классах. Учебное пособие. М.: Академия, 1998.
5. Менчинская Н.А., Моро М.И. Вопросы психологии обучения арифметика в начальных классах. М.: Просвещение, 1965.
6. Непомнящая Н.И. Психологический анализ обучения детей 3-7 лет (на материале математики). М.: Педагогика, 1983.
7. Эльконин Д.В. Психология обучения младшего школьника. М.: Просвещение, 1984.

Формирование представлений о числах и цифрах у детей дошкольного возраста

Резюме

В статье речь идет о формировании у детей дошкольного возраста представлений о числах и цифрах. Каждый родитель, воспитатель должен знакомить детей понятиями «большой, маленький, одиноковый и пр.» до поступления в школу. В I-IV классах важное значение имеет развитие у них математического мировоззрения, формирование понятия числа.

Formation of number and figure concepts at the preschool age children

Resume

In the article was said the formation of number and figure concepts at the preschool age children. Each parents, educators must get to know the children before coming to school «elder, little the same and so on cocepts». In order to develop children's mathematical world view in the I-IV grades is very important to formulate member concepts at them.

UŞAQLARIN HƏRBİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNDƏ OYUNLARIN ROLU

Sona Sadıqova,
ADPU-nun baş müəllimi

Oyun-məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas fəaliyyət növüdür. Düzgün təşkil edilmiş oyun böyüyən nəslin psixi proseslərini formalaşdırmaq, fiziki inkişafına şərait yaratmaqla yanaşı, onlarda nəci b əxlaqi sifətlər, yüksək mənəvi keyfiyyətlərdə tərbiyə edir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar oyuna daha çox üstünlük verirlər. A.S.Makarenko deyirdi: «Uşaq oyunda necədirsə, böyüyəndən sonra işdə də bir çox cəhətdən elə olacaqdır. Ona görə də gələcək xadimin tərbiyəsi, hər şeydən əvvəl, oyun prosesində gedir». Prof. Y.Talıbov yazırdı ki, oyunsuz uşaq həyatı yoxdur. Oyun tərbiyə mənbəyidir.

Uşaqlar yorulmaq bilmədən bir oyun növündən başqasına keçirlər. Onlar gah həkim olub, xəstələrə şəfa verir, gah müəllim olub dərs deyir, gah mühəndis olub uca evlər tikir, yol çəkir, gah döyüşçü olub vətəni müdafiə edir, gah sərhədçi olub, casusları tutur, gah kapitan olub dənizlərə üzür, gah da kosmonavt olub əngin səmalarda süzülür».

Oyunun keçirilməsini planlaşdırarkən aşağıdakılar dəqiq müəyyən edilməlidir:

a) oyunun məqsədi; b) oyunda iştirak edəcək uşaqların sayı; v) oyunun keçirilmə vaxtı və yeri; q) oyun üçün zəruri olan vəsait və avadanlığın əldə edilməsi; d) oyunun keçirilməsi üçün şəraitin hazırlanması.

Oyun və onun qaydaları haqqında tərbiyəçinin izahı sadə, ardıcıl və aydın olmalıdır. Bu zaman aşağıdakı sistem gözlənilməlidir.

1) adının elan edilməsi; 2) gedişi barədə izahat; 3) qaydalarının uşaqlara ətraflı izahı; 4) oyunda iştirak edəcək uşaqların yerləşdirilməsi; 5) oyunun nəticəsi (yekunu).

Tərbiyəçi çalışmalıdır ki, oyun prosesində uşaqların hamısı fəal olsunlar. Bu məqsədlə uşaqlara sərbəstlik vermək və onları istiqamətləndirmək zəruridir. «Çaydan keçdi», «Qara Paşa», «Çöpü dağıt», «Təkəm», «Top dəydi», «Dırmanmaq», «Özünüzə evcik tapın», «Dolan gəl», «Kimin cərgəsi qalib gələr?», «At bel», «Kimin manqası tez toplanar?», «Kim tez çox lent götürür?», «Kim xəttə tez çatar» və s. oyunlar uşaqlarda cəldlik, mətinlik, cəsurlur, dözümlülük, intizamlılıq kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətləri aşılayır.

Oyun uşaqlarda iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirir, intizamlı edir, gələcək əmək həyatına, Vətənin müdafiəsinə hazırlayır.

Oyun uşaqları maneələri aşmaq, mübariz olmaq öyrədir. Mübarizlik, qorxmazlıq kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər məhz gələcəkdə doğma Azərbaycanı müdafiə edəcək, onu yadellilərdən qoruyacaq, Vətənin mənafeyini öz mənafeyindən üstün tutacaq, Vətənin dar günündə canından keçməyə hazır olacaq, Vətənin müstəqilliyi və inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməyəcək, daim Vətənə məhəbbət və hərbi-vətənpərvərlik hissi ilə yaşayıb-yaradacaq nəslin formalaşması üçün vacib keyfiyyətlərdəndir.

Oyun zamanı uşaqların qarşısında böyük bir aləm açılır, şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyəti üzə çıxır. Oyun çox böyük işıqlı pəncərədir: həmin pəncərədən uşağın

mənəvi aləminə ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin, anlayışların həyatverici axını daxil olur. Oyun hər şeylə maraqlanmaq, biliyə səy göstərmək odunu alovlandıran qığılcıqdır.

Uşaqlar hərbi oyuncaqlar tapmayanda özləri taxtadan, dəmirdən tapança, avtomat düzəldir, «döyüşlər» keçirir, bəzən «yara alıb» yıxılır, sürünə-sürünə daldaya çökür, düşməne qələbə çalırlar. Uşaqlar «Kəşfiyyatçılar», «Sərhədçilər», «Səngərdə döyüş», «Hücum» kimi oyunları maraqla, həyəcanla oynayırlar. Tale elə gətirdi ki, müharibəni kinofilmlərdə, televiziya da görün, taxta parçasını avtomat kimi sinəsinə sıxıb, çubuğu at kimi çapan «döyüşən» balalarımızın çoxu real müharibənin şahidi və şəhidi oldular.

Elə buna görə də oyun prosesində uşaqlarda hərbi-vətənpərvərlik hissələrinin yaranması üçün geniş imkanlar tərbiyəçinin nəzərindən qaçmamalıdır. Oyun şəraitinin dəyəri ondadır ki, uşaq bu prosesdə həmçinin mənəvi təcrübə əldə edir. Uşaqlar yaradıcı oyunlarda elə oyun elementlərindən istifadə edirlər ki, bunlar hərbi-vətənpərvərlik hissənin yaranmasına kömək göstərir. Oyun prosesində uşaqlarda yoldaşına kömək etmək, «düşməni» məhv etmək üçün «qorxmadan irəli çıxmaq» və s. kimi keyfiyyətlər yarandığı üçün belə şəraitə böyük əhəmiyyət verilməlidir. Uşaqlar müəyyən oyunlarda iştirak edərkən, demək olar ki, özlərinin bir çox xüsusiyyətlərini göstərə bilirlər. Buna görə də 5-6 yaşlarda onları elə oyuna cəlb etmək tələb olunur ki, bu oyunlar onlarda hərbi-vətənpərvərlik hissələrinin üzə çıxmasına, həm də tərbiyə olunmasına yaxından təsir göstərə bilsin. Bu cəhətdən tədqiqat prosesində istifadə etdiyimiz və uşaqlar tərəfindən çox sevilən oyunlardan biri «Bayrağa kim tez çatar» oyunudur. Bu oyuna əlavələr edildi. Uşaqlara izah olundu ki, bu bayraq dövlətimizin atributudur. Ona tez çatmaq lazımdır ki, bayraq «düşməni» əlinə keçməsin. Bu oyuna marağa təkən verərək imkan yaratdığı ki, uşaqlar vətənpərvərlik hissələrini əks etdirsinlər, oyun hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə xidmət etsin.

«Sərhədçilər və casuslar» oyunu da təşkil olundu. Oyunun məzmunu belədir: «Sərhədçilər» əllərində oyuncaq avtomat sərhəddə kiçik qərargahlar düzəldib, sərhəd xəttini qoruyurlar. Onlar bilirlər ki, sərhəd xəttində bir işıq yanibsə, məfil xətlər tərpənmiş, bir səs, hənirti eşidilibsə, deməli «casuslar» təxribat aparmaq üçün sərhəddi keçməyə çalışırlar. Bunun üçün onlar bəzən heyvan cildinə girir, ayaqlarına, əllərinə heyvan izləri salan möhürlər bağlayırlar. «Casuslar» fəaliyyətə başlayan kimi sərhəddə ayıq dayanmış «sərhədçi» uşaqlar hərəkətə gəlir, fişənglər atır, düşmənlərin hansı yerdən sərhədi keçməyə can atdıqlarını öyrənməyə çalışırlar.

Bu oyunu onlar tez-tez oynamaq istədiklərini nəzərə alıb, bir neçə dəfə təşkil etdik. Tərbiyəçilər uşaqları çox yaxşı hazırladımışdılar. «Sərhədçilər» də, «casuslar» da fəal hərəkət edirdilər, lakin, bir məsələ uşaqları narahat edirdi. Onlar casus olmaq istəmirdilər. Buna görə də biz onları başa saldıq ki, bu oyundur və rolları dəyişdirdik. Bir dəfə «sərhədçi» olan uşaq sonra «casus» olurdu. Onlar bundan sonra oyuna daha çox maraqla göstərdilər. Casusları tutan uşaqlara mükafatlar verilir. «Hərbi rütbələri»də «yüksəlirdi». Uşaqların hamısı «hərbi rütbələri»nin artmasını istəyirdi. Uşaqlarda bu oyunun nəticəsi olaraq hərbi həyata, hərbi işə, hərbi rütbəyə maraqla oyandı.

Aparduğumuz tədqiqat işinin nəticəsi sübut edir ki, uşaqlarda hərbi-vətənpərvərlik hissənin yaranması üçün rollu-yaradıcı oyunlar ümumi mövzulu oyunlardan

daha əlverişlidir, çünki uşaqlar bu oyunlarla ifa etdikləri rola aid olan və yeni hiss, həyəcan yaradan elə əxlaqi keyfiyyətlər nümayiş etdirirlər ki, bu hisslər onların əqidəsinin, hərbi-vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təsir göstərir. Oyunda özünə yeni rol alaraq, onu ifa edən uşaq hərbi-vətənpərvərliklə bağlı qaydaları öyrənir. Oyunların dəfələrlə təkrarı uşaqlarda hərbi işinin ayrı-ayrı sahələri (dənizçi, təyyarəçi, topçu) üzrə ilkin anlayışlar formalaşdırır. Belə təsəvvürlər nəinki onlarda hərbi-vətənpərvərliklə bağlı bir sıra keyfiyyətlər formalaşdırır, həm də hərbi peşəsi seçərkən hansı keyfiyyətlər qazanmalı olduqları haqqında da müəyyən təsəvvürlər yaradır.

Tədqiqat sübut edir ki, müəyyən olunmuş sucet, məzmun və rol vasitəsilə, həmçinin oyunun gedişi ilə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda hərbi vətənpərvərlik hissi oyatmaq olar. Belə ki, təkcə rolların tərbiyəsi funksiyası deyil, oyun iştirakçılarının oyuna real münasibəti eyni zamanda oyunun qanunları ilə razılaşmaları uşaqların qəlbində müəyyən tərbiyəvi izlər buraxır.

Əgər uşaqlarda hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşması üzrə təsəvvür lazımı qədər deyilsə, oyunun məzmununu zənginləşdirmək, oyun şəraitini təkmilləşdirmək və oyunda qaydaları mənimsətməklə biliyi reallaşdırmaq tələb olunur. Burada daha çox nəzərə çarpacaq üsul uşağın müxtəlif rollara cəlb edilməsidir ki, buna qədər onun «qeyri-fəal» və «fəal» olmasından asılı olmayaraq daha da fəallaşdırılması tələb olunur.

Ekspərimental qruplarda hərəkətli, sujetli-rolu, yaradıcı oyunlarla bərabər, didaktik oyunlardan da istifadə edilmişdir, çünki, didaktik oyunlardan istifadə uşaqların imkanlarına uyğun olan pedaqoji vəzifələri yerinə yetirməyə lazımı şərait yaradır. Didaktik oyunlar uşaqlara düşünmək, araşdırmaq, tapmaq, bir sözlə, fikri fəallıq keyfiyyəti aşılayır, ağıl itiliyini, çevikliyini şərtləndirir. Hər bir didaktik oyun bir tərəfdən uşaqlara yeni təsəvvür, yeni bilik və vərdislər verir, digər tərəfdən onların məşğələlərdə aldıkları bilik, bacarıq və şəxsi təcrübənin möhkəmlənməsinə, təsəvvürlərin genişlənməsinə kömək edir.

Tərbiyəçi çalışmalıdır ki, uşaqlar oynayarkən özlərini maraqlandıran şey üzərində müstəqil, sərbəst müşahidə apara, qazanılmış biliklərdən fikri əməliyyatlarda müntəzəm istifadə edə bilsinlər.

Bakı şəhəri 59 nömrəli uşaq bağçasının tərbiyəçisi T.Məmmədova «Kimin paltarındır?» mövzusunda didaktik oyun keçirdi. Tərbiyəçi təyyarəçi, polis, dənizçi, tankçı, həkim peşələrinə məxsus paltar şəkillərini göstərərək, geyimə əsasən peşələri müəyyənləşdirməyi və onların hər birinin işi haqqında danışmağı təklif etdi.

T.- Uşaqlar, Milli Ordumuzda əsgərlər hamısı hərbi paltar geyinir, lakin hər qoşun növünün öz xüsusi geyimi var. Baxın, uşaqlar (dənizçi geyimində adam təsvir olunmuş şəkil göstərir), şəkildə təsvir olunan adam hansı peşənin sahibidir?

U.- Dənizçi.

T.- Düzdür, bəs siz bunu nədən bildiniz?

U.- Dənizçilər hərbi paltarın altından zolaqlı köynək geyinirlər, başlarına isə lentləri olan papaq qoyurlar.

T.- Düzdür, kim dənizçilər haqqında danışar?

Belə ardıcılıqla uşaqlarla tərbiyəçi arasında dialoq gedir, digər qoşun növləri haqqında da uşaqların təsəvvürləri dəqiqləşir. Əgər məşğələdə hərbi-vətənpərvərlik haqqında biliklər genişlənilib dərinləşirsə, didaktik oyunlarda tapşırıq uşaq-

lara təklif-tapmaca şəklində verilir. Didaktik oyunların məzmunu uşaqlarda Milli Orduya düzgün münasibət formalaşdırır. Uşaqların yaradıcı və hərəkətli oyunlarında hərbi oyunlar mühüm yer tutur. Belə oyunlar, adətən, gözlənilmədən meydana çıxır və onlara rəhbərlik etmək üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

- Milli Ordu haqqında təsəvvürlərin ümumiləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- əsgərlərin hərbi və sülh dövründə həyatı, işi haqqında təsəvvürlər yaratmaq;
- bədii əsərlərdən oyuna gətirilməsi mümkün olan epizodların seçilməsi;
- oyun üçün atributların hazırlanmasına uşaqların cəlb edilməsi;
- oyunun gedişində idman xarakterli yarışların, məşqlərin təşkil edilməsi.

Oyuna rəhbərlik edərkən tərbiyəçi diqqətini uşaqlarda Azərbaycan əsgərinə oxşamaq arzusunun yaratmağa yönəldir. Uşaqlar yaradıcı oyunların mövzusunun nağıl, hekayə, şeir, şəkillərdən, daha çox gerçək aləmdə baş verən ictimai hadisələrdən alırlar. «Müharibə», «Sərhədçilər», «Hücum», «Kəşfiyyatçılar», «Səngərdə döyüş» və s. yaradıcı oyunlar uşaqlara verilmiş məlumatların keyfiyyətindən asılı olaraq, onların yaradıcı təxəyyülünün köməyi ilə dolğun və maraqlı keçir. Yaradıcı oyun zamanı uşaq ətraf aləmdən aldığı bilik, bacarıq və vərdisləri öz oyununda əks etdirir.

Oyun prosesində «Sərhədçi» (Ə. Ağayev) şerinin oxunması uşaqlarda daha yüksək emosiyalar doğurur. Uşaqlarla uşaq bağçasının həyatında «sərhəd» zolağı qurmaq, sərhədçilərin casusları, sərhədi pozanları necə tutmalarını əks etdirmək:

Sərhədçi papaqları və hərbi geyimlərdən istifadə oyuna tətbiqi oyunu davam etdirmək arzusu yaradır. Belə mövzularda uşaqlar bir neçə ay müddətində dəfələrlə qayıdırlar.

Uşaqların hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində idman oyunları mühüm rol oynayır. Belə tədbirlərdə uşaqlar hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə dair biliklərini və bacarıqlarını əməli işdə tətbiq edir, tərbiyənin inandırma üsulu ilə alışdırma üsulları arasında vəhdət yaranır. Əməli fəaliyyət uşaqlarda dözümlülük, iradəlilik kimi keyfiyyətlər formalaşdırır. Digər tərəfdən, idman yarışları, oyunlar uşaqlara güclərini sınaq, iradələrini möhkəmləndirməkdən ötrü imkanlar verir və onların həyatlarına yaraşlıq, mübarizə aparmaq ruhu gətirir.

«Hərbi oyunlar» Milli Ordu əsgərlərinə ehtiram və hörmət hissini dərinləşdirir və uşaqlarda onları yamsılamaq, onlar kimi cəsur, inadkar olmaq arzusunun yaradır. Hərbi oyunlar müxtəlif xarakter daşıyır: hərbi idman oyunları; bədii əsərlərin suzeti üzrə oyunlar; oyun – yarışlar.

Yaradıcı oyunlar uşaqlarda Vətənə sədaqət, əsgəri bəre haqqında təsəvvürlər möhkəmləndirir. Hərbi mövzulu sucetli oyunların keçirilməsinə, məzmununun zənginləşməsinə, inkişafına kömək etmək lazımdır.

59 nömrəli uşaq bağçasının böyük qrupunda «Sərhədçilər» tablosuna baxandan sonra tərbiyəçi «Sərhədçi» (R. Yusifov) şerini oxuyur. Uşaqlarda sərhədçilər üçün ev, «zastava» tikmək arzusu oyandı. Onların bu istəyi hərbi-sərhədçilərə, onların işinə maraq və məhəbbət hissi yarandı. Tərbiyəçi bir daha uşaqların diqqətini tabloya yönəltdi. «Tikinti» sərhəd şalbanlarının qurulmasından başladı. Uşaqlar bunun üçün dördbucaqlı tikinti materiallarından istifadə etdilər. Oğlanlar sərhədçi rolunda əllərində «durbin» ətrafı nəzərdən keçirərək «Vətənimizin sərhədləri keşiyində dayandırlar». Onlarla yanaşı, sədaqətli köməkçilər – «itlər» dayandı.

Oyun sujetinin ardını inkişaf etdirmək üçün tərbiyəçi «sərhəd zastavasının rəisi» vəzifəsini öz üzərinə götürdü. «Rəis» «sərhədçilərə» başa saldı ki, yaxşı sərhədçi olmaq üçün idmanla məşğul olmaq lazımdır.

Oyuna qızlar da daxil edildi. Onlar «sərhədçilər» üçün yemək hazırladılar, xəsarət alanları «həkim» kimi müalicə etdilər.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, televiziya da göstərilən filmlər də uşaqları hərbi oyunlara istiqamətləndirir. Bakıda doğulub, boya-başa çatmış, hazırda paytaxtımızda abidəsi ucaldılmış Azərbaycanın və İtaliyanın əfsanəvi qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadəyə həsr olunmuş «Uzaq sahillərdə» filmi, iki dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı cəsur tankçı general Həzi Aslanova həsr edilmiş «General Həzi» filmi «Koroğlu», «Babək» və bu kimi uşaqların hərbi-vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasında ciddi rol oynadığı kimi, onlarda hərbi oyunlara da marağı artırır, çünki bu oyunlarda onlar özlərini cəsur «partizan», igid «tankçı» kimi hiss edir, hətta oyun zamanı həmin qəhrəmanların işlətdikləri ifadələrdən də istifadə edirlər.

Milli Ordunun nəinki müharibə vaxtı, həm də sülh dövründəki fəaliyyəti haqqında uşaqların təsəvvürlərinin formalaşdırılması diqqət mərkəzində dayanır. Əsgərlər bədbəxt hadisələr, təbii fəlakətlər (yanğın, selbasma, zəlzələ və s.) vaxtı qəhrəmanlıq göstərir, hətta məhsul yığımı vaxtı köməyə gəlirlər.

Bütün işlərin son nəticəsi onunla tamalanır ki, Vətənin müdafiəsi – şərəfli işdir, borcdur, bunu hamı öyrənməlidir. Sülhün keşiyində durmaq, vətəni müdafiə etmək ancaq güclü, sağlam, çətinlikdən qorxmayanların işidir.

Uşaqları Milli Ordu sıralarında xidmətə uşaqlıqdan hazırladırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Y. Talıbov. Uşaqların səadəti naminə. Bakı, Maarif, 1988.
2. S. Axundova. Azərbaycan uşaq oyunları. Bakı, Gənclik, 1980.
3. Y. Vəliyeva. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 1997.
4. N. Tusi. «Əxlaqi Nasiri», Bakı, Elm, 1969.

Роль игры в военно-патриотической воспитании детей

Резюме

Последним итогом всех этих дел, заключается в том, что защита Родины – дело почетное, долг, это все должны изучать, охранять мир, защищать Родину – это дело только здоровых и бесстрашных людей.

Чтобы служить в Национальной Армии надо готовится с детства.

The role of games on children's military-patriotism training

Resume

The result of military-patriotism's work, camild out among children finish hat to defend of motherland is the honorable work, duty and anyone must learn. To protect piece, to defend own country is affair only of strong, healthy and earless people. It is important to prepare for military service since childhood.

İNTELLEKTUAL İNKİŞAFINDA PROBLEMİ OLAN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN PSIXODIAQNOSTİKASI

Minarə Məmmədova,

Təhsil Problemləri İnstitutunun xüsusi təhsil şöbəsinin elmi işçisi

Erkən yaşlı uşaqlarla aparılan yüksək səviyyəli diaqnostika pozulmuş inkişafın effektiv korreksiyasına imkan yaradır.

Bir çox tədqiqatçılar psixodiaqnostikaya fəaliyyətin və idrak prosesinin xüsusi növü kimi qiymət verirlər. Bildiyimiz kimi dərk etmə mürəkkəb psixi hadisə olmaqla yanaşı, hadisələrin gizli mahiyyətini təhlil etməyə imkan yaradır. Diaqnostika prosesində psixoloq fərdin və ya qrupun vəziyyətini müəyyən etməyə çalışır, aşkarlanmış müəyyən kateqoriyanın əlamətlərini cəmləşdirir.

A.F.Anufriyevə görə, psixoloji dəyişikliklərə uşağın vəziyyəti aid edilir. Burada tədqiq olunan obyektin vəziyyəti və ya müəyyən fəaliyyəti parametrləri öz əksini tapır. Uşağın təlim-tərbiyə texnologiyasını və strategiyasını müəyyən etməklə məqsədyönlü şəkildə tibbi, psixopedaqoji kömək göstərmək, onun inkişaf geriliyini və inkişafın səviyyə və xüsusiyyətini aşkarlamaq üçün kompleks şəkildə diaqnozlaşdırmaq vacibdir.

Problemlə uşağın inkişafındakı geriliyin və onun qabiliyyət səviyyəsinin proqnozlaşdırılması müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən aparılmış müayinənin nəticəsində əks olunur. Burada uşaq şəxsiyyətinin psixi inkişafının özünəməxsusluğunu və onun sosiomədəni təcrübəsinin mənimsənilməsi aşkarlanır. Psixoloji vəziyyətin kompleks müayinəsi zamanı aşkarlanan pozuntunun diaqnozu əsas meyarlardan biri ola bilər.

Diaqnoz, aşkarlanan vəziyyəti norma ilə müqayisə etməyə imkan yaradır.

Psixoloji müayinə uşağın kompleks diaqnostikanın bir hissəsi kimi.

Uşağın təlim-tərbiyəsinin və inkişafının strategiyasını və texnologiyasını müəyyən etmək məqsədilə, həmçinin məqsədyönlü tibbi-psixopedaqoji kömək göstərmək üçün inkişafın özünəməxsusluğu və onun səviyyəsini kompleks şəkildə diaqnoz etmək lazımdır. Bundan əlavə, psixoloji tədqiqatdan əvvəl uşaq xüsusiyyətində sosial və bioloji şərtlərin uyğunluq dərəcəsini müəyyən etmək üçün tibbi (fizioloji, psixonevroloji, psixofizioloji) müayinənin nəticələrinə əsaslandırmaq vacibdir.

Uşağın psixoloji müayinəsi psixoloq və defektoloqlar tərəfindən xüsusi psixologiyanın metodlarından istifadə edilərək kompleks müayinə şəklində həyata keçirilir. Psixoloji müayinə uşağın tibbi psixopedaqoji tədqiqatının tərkib hissəsi sayıla bilər.

Psixoloji müayinənin aşağıdakı məqsədləri mövcuddur:

1. Problemlə uşağın inkişafında baş verən pozuntunun xarakterini, təzahür dərəcəsini və strukturunu müəyyən edib qiymətləndirmək və sənədləşdirmək.

2. Xüsusi təlim-tərbiyə və psixoloji kömək şəraitində inkişafdakı geriliyin korreksiyasının imkan və müddətini dəqiqləşdirmək. Yəni inkişafdakı geriliyin normal funksiyalar hesabına kompensasiyasının mümkünlüyü, kompensasiya

prosesində uşağın inkişaf sürətinin, verilmiş tapşırıqların uşaq tərəfindən həll edilməsi üçün münasib variantlar seçimi.

3. Uşaq üçün daha məhsuldar təlim növünü müəyyən etmək. Psixoloji müayinə üçün konkret məsələlər seçilir. Bu psixoloji diaqnostik metodların seçilməsi və ondan istifadə olunması üçün məqsədəyünlü imkanlar verir. Uşağın hansı təlim növünə sezininə aid olması qeyd edilir.

Uşağın əqli inkişaf xüsusiyyətini əsaslı qiymətləndirmək və inkişafda olan geriliyin psixoloji əsasını göstərmək üçün aparıcı psixi funksiyalar sayılan nitq və təfəkkürün inkişaf xüsusiyyətini müəyyən edən suallar seçilir. Bu zaman nitq və təfəkkürün pozuntusu zamanı ilkin qüsurlar, 2-ci gerilik və ən yaxın inkişaf sahəsini müəyyən edən tapşırıqlar verilir.

Uşağın inkişafı haqqında valideynlərdən alınan məlumatlar, uşaq- valideyn arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və uşağın probleminə, onun əldə etdiyi nailiyyətlərə ailənin münasibətini xarakterizə edən məlumatlar əsas yer tutmalıdır. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, veriləcək suallar, inkişafetdirici məşğələlərə uşağın münasibətini və bu prosesə məsuliyyətli tələbkarlıq keyfiyyətini formalaşdırır.

Problemlə uşağın psixoloji tədqiqi zamanı bu və ya digər qüsurların şəxsiyyət strukturunun formalaşması prosesində öz əksini tapmasını müəyyən etmək olar. Psixi proseslərin pozulmasını psixi fəaliyyətin müxtəlif dövrlərində aşkarlamaq mümkündür.

Məlumdur ki, psixi proseslərin pozuntusu psixikasının müxtəlif sahələrinə təsir göstərir. Bu isə psixi fəaliyyətin müxtəlif mərhələlərində özünü büruzə verir. Uşağın psixoloji öyrənilməsi zamanı nəinki psixi proseslərin pozuntusuna, həmçinin hazırkı vəziyyətdə psixi fəaliyyətin strukturuna da qiymət verilir.

Pozuntunun təsiri

Pozuntunun səbəbini aşkarlamaq mütləqdir. Həmçinin müəyyən səbəb təsirindən yararsız hala gətirilən fəaliyyət sahəsini eyniliklə aşkarlamaq vacibdir.

Problemlə uşaqların psixi fəaliyyətinin əsas şərti məsələni həll edib etməməsi və ya həll olunan məsələnin miqdarı deyildir. Əsas şərt tapşırıqları yerinə yetirərkən məsələnin həllinə aparıcı yol, məsələnin həlli qaydası, səhvlərin növü, xarakteri, müayinəni aparıcı psixoloqun iradlarına və uşağın öz səhvlərinə münasibəti keyfiyyətli göstərici ola bilər.

Bu və ya digər bir məsələnin həllinə mane olan pozuntunun mahiyyətini anlamaq, həmçinin bu çətinliyin əsasını təşkil edən faktoru aşkarlamaq üçün tapşırıqda müəyyən dəyişiklik verərkən, tapşırığı yerinə yetirərkən çətinlik yaradan şərait müşahidə olunur.

Atipik inkişafın strukturunun keyfiyyətli təhlili qeyri-normal inkişafın xarakterini müvafiq funksional sistemə aid olan pozuntunun ilkin nəticəsi və ya müəyyən ilkin pozuluşun nəticəsində əmələ gələn ikinci gerilyi aşkar edir.

Keyfiyyət təhlilinin prinsipi ilə məlumatların miqdarı müqayisə olunur. Belə ki, yerinə yetirilən tapşırığın nəticəsi artıq fəaliyyətin keyfiyyəti haqqında öz sözünü demiş olur. Müayinə zamanı kəmiyyət göstəriciləri keyfiyyətli təhlil üçün mütləq şərtdir. Psixoloji tədqiqat zamanı uşağın psixi inkişafı üçün nitqin əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Uşağın psixoloji öyrənilmə strukturu belədir.

1. Anamnestik məlumatlar və şikayətlərin öyrənilməsi.

Validənlər tərəfindən edilən şikayət, əsasən, məzmun etibarilə valideynin yox, uşağın problemi kimi verilir. Uşağın yaşından asılı olaraq şikayətlər xaraktercə bir-birindən seçilir. Belə ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların valideynlərini çox vaxt uşağın nitq inkişafındakı gerilik nitqin pis anlaşılması narahat edir.

Validənlərin əksəriyyəti ekspressiv nitqə daha çox diqqət yetirirlər: "Hər şeyi başa düşür, lakin çox pis danışır", "Pis danışdığına görə utanır" və s. Validənlər tərəfindən edilən şikayətlərin çox hissəsini motorikanın inkişafındakı gerilik təşkil edir. Bu, xüsusilə üç yaşına qədər uşaqlar arasında daha çox rast gəlinir.

Məktəb yaşlı uşaqların valideynlərini çox zaman uşağın davranışında olan gerilik, məktəb proqramının mənimsənilmə çətinliyinin olması narahat edir. Belə məzmunlu şikayətlər mərkəzi xarakteri daşdığı halda, uşağın intellektual inkişafının aşağı səviyyəsi və ya nitq inkişafındakı gerilik valideynlər üçün təəssüf ki, arxa planda olur.

Şikayətlərə baxılarkən ilk növbədə pozulmanın baş verdiyi, problemin aşkar olunduğu zamanı və uşağın həyat şəraiti ilə onların əlaqəsini bilmək lazımdır. Şikayəti müəyyənləşdirdikdən sonra təhlilin məzmunu ilə tanış olmaq mümkündür.

İşə başlamazdan əvvəl uşağın fəaliyyəti və onun davranışı məqsəddəyönlü şərtdə öyrənilir. Eksperiment şəraitində uşağın tədqiqinin əsas anları uşaq və onun valideyni ilə olan müsahibəsidir.

Tədqiqat materialına əsasən nəticənin ишлянилмясини psixoloji işin diaqnostika mərhələsinin sonu kimi qiymətləndirmək olar. İnkişafında gerilik olan uşağın psixoloji öyrənilməsini ardıcılıqla nəzərdən keçirək:

1. Uşağın sənədlərinin öyrənilməsi. Sənədlərin öyrənilməsində əsas məqsəd uşağa aid anamnestik məlumatların yığılı və inkişafda aşkarlanan pozuluşun başlanğıc mərhələsi haqqında məlumat toplamaqdan ibarətdir. Hər bir mütəxəssis uşağın sənədlərini nəzərdən keçirərkən sözün əsl mənasında onları "oxumağı" bacarmalıdır. Yəni uşağın inkişaf tarixini bilmək üçün mütəxəssis ona lazım olan məlumatları görməlidir. Uşağın müayinəsi zamanı aşağıda göstərilən nəticələr nəzərə alınmalıdır.

1. Uşağın ümumi vəziyyəti haqqında pediatorun nəticəsi.

2. Psixonevroloqun uşağın tibbi diaqnozunu və əqli inkişafına dair məlumatı.

3. Nitq artikulyasiyasında iştirak edən qulaq, burun, boğaz və başqa orqanların vəziyyəti (damışıq, pıçıltılı nitq və onun qavranılma vəziyyəti, audioqrammanın nəticələri) haqqında otolarinqoloqun nəticəsi.

4. Görmənin vəziyyəti haqqında oftalmoloqun nəticəsi.

5. Dayaqlı-hərəkət funksiyası pozulmuş uşaqlar üçün həkim ortopedin nəticəsi.

Sənədlərdən ən əsası isə uşağın pedaqoji xarakteristikası sayıla bilər. Burada uşağın bağçada və ya məktəbdə aldığı təlim-tərbiyənin müddəti və xarakteri haqqında məlumat verilir. Bundan başqa, sənəddə uşağın davamiyyəti və onun təlimdə qazandığı müvəffəqiyyətlər göstərilməlidir. Bu məlumatlar problemlili uşağın təlim səviyyəsini və inkişaf sürətinin proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

II. Problemlili uşağın fəaliyyətinin məhsuldarlığının tədqiqi.

Uşağın fəaliyyət prosesini öyrənmək üçün onun çəkdiyi şəkilləri, əl işlərini, imla və çalışmaları nəzərdən keçirərkən, müəyyən fikir əldə etmiş olarıq. Yaradıcılıq və təlim fəaliyyəti uşaqda təxəyyülün, görmə təsəvvürünün formalaşmasını, əlin xırda motorikasının inkişaf səviyyəsini, təlim fəaliyyəti bacarıqlarının formalaşma dərəcəsini təsəvvür etməyə imkan yaradır. Əgər biz problemlili uşağın fəaliyyətinə nəzər salsaq, normal inkişaf edən uşaqda olduğu kimi burada gerçəkliyə, təbiətə münasibət, əqli sensor, motor bacarıqların inkişaf səviyyəsini və öz problemlərinə münasibətin əks olunduğunu görürük.

Ümumiyyətlə, inkişafında problem olan uşaqların əl işlərində və çəkdikləri rəsmlərin məzmun və iş texnikasında müəyyən spesifiklik hiss olunur. Təlim işlərində isə səhvlər çoxluq təşkil edir. Düzgün diaqnoz qoymaq məqsədilə işləri nəzərdən keçirərkən müxtəlif qrupa aid olan uşaqların yaradıcılıq və təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini bilmək çox vacibdir.

III. Müşahidə.

Uşağın fəaliyyət və davranışının müşahidə olunması təbii və eksperimental müayinə prosesi şəraitində keçirilir. Müşahidə uşağın psixi inkişafının bu fəaliyyəti haqqında müəyyən məlumat verir. Beləliklə, müşahidə uşaqda baş verən təbii psixi təzahürlərin məzmununu ilə bizi tanış edir.

Təbii şəraitdə müşahidə zamanı tədqiqatçı uşağı tam şəxsiyyət kimi görür, eyni zamanda onun kollektiv və müəllimlə qarşılıqlı əlaqələrinin vəziyyətini nəzərdən keçirir. Belə bir şəraitdə qeyri-fəal müşahidə zamanı bəzi çatışmazlıqlardan qaçmaq mümkün olmur. Bu da tədqiqatçının gözləmə mövqeyində durması ilə əlaqəlidir. Dediklərimizi bəzən təkrar müşahidə etmək imkanının olmaması, təsvirsiz əksetmə və ya düzgün məlumatları almaq üçün uzun zamanın tələb olunması kimi başa düşmək lazımdır.

Psixoloji öyrənmə zamanı uşaq oyunu, davranış və ünsiyyəti, iş bacarığının müşahidəsi daha vacib amil sayıla bilər.

Problemlili uşaqların oyunları müşahidə tədqiqat metodu kimi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Əlavə oyun materialı uşaq ilə ünsiyyətin qurul-

masına, onun üçün marağ doğuran fəaliyyətə qoşmağa kömək edir, tədqiqatçıya nitqi anlama imkanını təhlil etməyə kömək göstərir. Oyun zamanı sərbəst vəziyyət uşağa normal ünsiyyət saxlamağa imkan verir. Onu marağ oyadan fəaliyyətə qoşmaqla digər insanın nitqini anlamasını təşvil etmək olar. Müşahidə uşağda oyunun inkişaf səviyyəsini və onun iş bacarığı dərəcəsini müəyyən etməyə şərait yaradır. Uşaq oyununun müşahidə nəticələri onun nitq imkanlarını qiymətləndirmək üçün vacibdir. Təbii yolla keçən uşaq oyununun məzmunu, xarakteri, uşağın davranışı, qarşılıqlı münasibətlərin qurulma yolları və ünsiyyət formalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Psixoloqun kabinetində aparılan müşahidə zamanı uşağa oyuncaqla oynamaq imkanı verilir. Müşahidə uşağın oyuncağa yaxınlaşma anından başlayır. Uşağın oyuncağa emosional reaksiyası yəni marağı, onunla oynamaq arzusu və fəaliyyətin məqsədayönlülüüyü qeyd olunmalıdır:

Xüsusilə:

1. Oyuncağın doğurduğu marağ (emosional reaksiyalar, xahişlər və s.).
2. Oyuncaqlar seçimi (mövzu seçiminə uyğun və yaxud təsadüfi oyuncaqlar. Yəni məzmun etibarilə bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan oyuncaq yığını).
3. Oyuncağın əşya eyniliyi kimi istifadə olunması. Eyni olmayan istifadə qaydaları aşağıdakılardır: cırma, sındırma, yalama, sopma və s. Əşyanın keyfiyyətinə və mahiyyətinə uyğun olmayan anlaşılmaz oyun fəaliyyəti.
4. Oyunun təşkili və müstəqil oyun səviyyəsi (Manipulyasiyası və prosesual oyun. Süjet elementləri ilə oyun).
5. Oyunun xarakteri (birmənalı və ya yaradıcılıqdan istifadə olunma).
6. Oyun fəaliyyəti zamanı davranış (emosional reaksiya, nitq müşaiyəti, digər oyunlara qoşulma imkanları, böyüklərin oyuna müdaxiləsi).

Müayinə zamanı oyun marağının olmaması inkişaf geriliyinin göstəricisi deyil. Belə ki, uşaq üçün belə şərait adi vəziyyətdən fərqli kimi görünə bilər. İntellektin aşağı səviyyədə olması belə göstəricilərlə müəyyən olunur:

- a) oyuncaqlara marağın yoxluğu;
- b) oyuncaqlardan adekvat istifadə olunmaması;
- v) oyunu özünün tək təşkil edə bilməməsi;
- q) ancaq böyüklərin göstərişlərindən sonra uşaq hərəkətləri təkrar edir.

4 yaşdan yuxarı məktəbəqədər yaşlı uşağda sücətli oyunu genişləndirmək bacarığı yoxdursa, bu uşağın inkişafında gerilik olmasına dəlalət edir. Əgər bu yaşda uşaq oyunu manipulyasiya səviyyəsində həyata keçirirsə, onda inkişafda dərin gerilik olduğu sübut olunur.

Kiçikyaşlı məktəblinin oyun fəaliyyətini müşahidə edərkən uşağın təlim fəaliyyətinin inkişafı ilə məktəb davranışlarının mənimsənilmə səviyyəsini müqayisə etmək lazımdır. Oyun prosesi və təlim fəaliyyəti arasında uşağın intellektual imkanları kəskin fərqlənərsə buna düzgün qiymət vermək lazımdır, çünki diaqnostik səhvlər buraxıla bilər. Ünsiyyətə girmək istəməyən və çox ləng hərəkətli uşağın oyunlarını müşahidə etmək, məktəb bacarıqları və ümumi oriyentasiyası vəziyyətləri arasında kəskin fərqi aşkarlamaq lazımdır. Müayinə vəziyyəti uşaq üçün fərqli görünə bilər. Buna görə bəzən tədqiqatçı ilə uşaq

arasında ünsiyyət problemi qaçılmaz olur. Yəni uşaq utancaq, qapalı və ya öz nəticələrinə çox tənqidi yanaşır. Digər tərəfdən, ünsiyyət vasitələri lazımı səviyyədə formalaşmadığından çətinlik əmələ gələ bilər: normal intellektli lakin nitqi və ya eşitməsi pozulmuş uşaq ünsiyyətə girmir. İntellekt azlığı olan uşaqlar əksinə yaşlı, tanış olmayan adamlarla çox asanlıqla ünsiyyətə girir, lakin belə ünsiyyət səthi xarakter daşıyır. Ünsiyyət çətinliyi aşkar olunarsa, uşaq üçün psixoloq-tədqiqatçı tərəfindən elə bir şərait yaradılmalıdır ki, uşaq özü ünsiyyət üçün təşəbbüs göstərsin. Bu, ancaq ünsiyyət formasını və ya fəaliyyət növünü dəyişdirdikdən sonra mümkün ola bilər. Müayinə zamanı psixoloq uşağın göstərdiyi reaksiyaları qeyd edir: təqdim olunan tapşırıqlara maraq, dözümlülük, işin anlanılma səviyyəsi, fəaliyyət nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi, fəaliyyətin və maraqların məqsədyönlülüyü.

Beləliklə, psixoloq diaqnostik məlumatları daha da dəqiqləşdirərək müayinənin daha ətraflı strategiya və taktikasını müəyyən edir. Uşaqla görüşdükdən sonra onunla müsahibə aparılmalıdır. Valideynlərin müşahidə zamanı iştirakları, əsasən, anamnestik məlumatları vermək, aşkarlanmaq və uşağın həyat şəraiti haqqında məlumat verməkdən ibarətdir.

IV. Müsahibə

Müsahibə-xüsusi təşkil olunmuş proqram əsasında aparılır. Uşağın psixi inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənərkən müsahibədə tanışlığın ilkin mərhələsi kimi və yaxud problemlə uşağın şəxsiyyətinin inkişaf xüsusiyyətinin öyrənilməsi üçün köməkçi metodlardan biri kimi istifadə olunur. Müsahibənin quruluşu kontaktın qurulma məqsədləri ilə eynilik təşkil etməlidir. Bu zaman uşağın maraqları nəzərə alınmalı və bunun əsasında da müsahibə mövzusu qurulmalıdır.

Problemlə uşağın müsahibə proqramı onun informasiyanı qəbul edib anlama xüsusiyyətinə uyğun və nitq neqativizminin təzahür imkanlarına görə işlənməlidir. Müsahibə proqramına uşağın zaman və məkan oriyentasiyası (təsnifatlaşdırma imkanları, təsəvvür dairəsi), ailəyə, məktəbə münasibəti, təlimdə çətinliyin meyilliyi, marağı, öz çətinliklərinə münasibəti, idrak dairəsi səviyyəsini təsvir edən və şəxsi xüsusiyyətləri müəyyən edən mövzular daxil olmalıdır.

Müsahibə dialoq və ya dialoq-oyun şəklində qurulmalıdır. Müsahibənin mövzusu uşağın yaş tələbinə, fərdi xüsusiyyətinə və müsahibə şəraitinə uyğun olaraq dəyişdirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. М., 2000.
2. Безруких М.М. Проблемные дети. М., 2000.
3. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии. М., 1995.

Психодиагностика у проблемных детей дошкольного возраста в развитии интеллекта

Резюме

В статье приводится система психологического изучения проблемных детей, описывается содержание и порядок проведения диагностических процедур.

BİR DAHA VARISLİK VƏ PERSPEKTİVLİK HAQQINDA

Zəmfira Əsədova,

175 nömrəli körpələr evi-uşaq bağçasının müdiri

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində işlədiyim uzun illər ərzində məni narahat edən məzunlarımızın məktəbdə gözlədiyimiz uğurları qazana bilməmələridir. Bunun səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün araşdırmalar aparmalı oldum.

Varislik və perspektivlik tədris-tərbiyə prosesinin sistematikliyinə təmin edən mühüm prinsiplərdir. Eyni hadisənin iki cəhəti olan varislik və perspektivlik fəaliyyətin bütün anlarında bir-birindən ayrılmazdır, bir-biri ilə vəhdətdədir. Təhsil sistemində yuxarıdan aşağı baxanda varislik, aşağıdan yuxarı baxanda perspektivlik haqqında düşünürük.

Varislik prinsipinə görə məktəbəqədər müəssisənin hər hansı qrupunda fəaliyyətin müəyyən sahəsi üzrə iş aparılarkən aşağı qrupda (qruplarda) bu sahədə görülmüş işlərin vəziyyəti öyrənilməli və ona istinad olunmalıdır. Tərbiyəçi uşaqların nələri bildiklərinə, nələri bacardıqlarına bələd olmadan yeni bilik və bacarıqlar verə, yeni vərdislər aşılaya bilməz. Bir sözlə, hər cür inkişaf bünövrəyə əsaslanmalıdır.

Perspektivlik prinsipi isə tərbiyəçidən gördüyü işin, uşaqlara verdiyi bilik və bacarıqların, onlara aşılacağı vərdislərin sonrakı mərhələ üçün bünövrə ola biləcəyi üzərində düşünməlidir. O, qoyduğu bünövrənin üzərində hansı binanın ucalacağını aydın təsəvvür etməlidir. Gələcəyə baxmağı, bacarmadan təlim və tərbiyənin perspektivini nəzərə almadan uşaqları inkişaf etdirmək, düşünülmüş sistemi yaratmaq mümkün deyil.

Adətən, uşaq bağçaya gələrkən tərbiyəçilərin əksəriyyəti onlarla ilk görüşünü, fəaliyyətini sıfırdan başlamağı üstün tuturlar. Onları heç şeydən xəbəri olmayan varlıq hesab edir, ailədə öyrəndiklərini aşkara çıxarmırlar. Ona görə də bəzi uşaqlar bir müddət qaradınmız olur, qaynayıb-qarıxmırlar. Bununla belə, bir müddətdən sonra onlar proqrama uyğun olaraq fəaliyyətin bütün növləri üzrə məşğul olur, yetkinləşirlər. Təəccüblü burasıdır ki, onlar məktəbə gedərkən təxminən eyni hal məktəbdə də təkrar olunur. I sinif müəllimləri altıyaşlıların bağçada, ailədə yiyələndikləri bilik və bacarıqları hərtərəfli öyrənmir, təlim prosesində nəzərə almırlar. Buna görə də təlim bir çox uşaqlar üçün maraqsız, cansıxıcı, ağır bir yükə çevrilir.

Təbii ki, sonrakı mərhələdə də məktəbin orta pilləsində dərs deyən müəllimlər şagirdlərin ibtidai siniflərdə öyrəndiklərinə əsaslanmırlar. Beləliklə, gənc nəslin inkişafında, şəxsiyyətin formalaşmasında varislik və perspektivlik nəzərə alınmır.

Varislik və perspektivlik yalnız pillələr, qruplar arasında deyil, pillə qrup daxilində, hətta mövzu daxilində də gözlənməlidir. Hər hansı qrupda ekoloji tərbiyə üzrə iş apararkən əvvəlcə uşağın ətraf aləm haqqında təsəvvürü öyrənilməlidir. Onun canlı və cansız aləm, təbiətdəki sadə qanunauyğunluqlar, onlar arasında əlaqələr, sadə təbiət hadisələri ilə əlaqədar hazırlığı aşkara çıxarılmalıdır. Uşağın əşya və hadisələrin adlarını, onların təsnifatını bilməsi ekoloji tərbiyə üzrə işin sonrakı inkişafı üçün baza təşkil edir. Bu prosesdə varislik təmin olunur.

Tərbiyəçi həmin ilkin bilik, bacarıq və vərdişlərin üzərində sonralar nələrin öyrədiləcəyini də bilməlidir. Torpağın, suyun, havanın qorunması, tək-tək adamların, kiçik müəssisələrin, iri sənaye mərkəzlərinin, kimyəvi partlayışların, müharibələrin ekologiyaya zərbəsini gələcəkdə uşağın anlaması qayğısına qalmalıdır.

Bu istiqamətdə sistemli işlər uşağın məktəbə hazırlanmasına xidmət etməlidir. Bu baxımdan məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri ilə məktəb arasında varislik probleminin həlli xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Uzun illərdən bəri məni bir məsələ narahat edir. Nə üçün məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri və ibtidai təhsilin məqsədi ənənəvi olaraq bir-birinə uyğun gəlmir. Məktəbəqədər tərbiyənin əsas məqsədi dövlət standartlarında irəli sürülmüş insan həyatının ən qiymətli dövrü olan erkən uşaqlığın potensial yaş imkanları və özünəməxsusluğuna uyğun olaraq hərtərəfli inkişafın təmin edilməsidir.

Əgər məktəbəqədər müəssisə başlıca diqqətini uşağın sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsinə, onun hərtərəfli ümumi, psixi və fiziki inkişafına, şəxsiyyətinin formalaşmasına yetirirsə, ibtidai məktəb öz vəzifəsini uşaqlarda praktik oxu, yazı, hesablama vərdişlərinin formalaşmasında, məktəbə uyğun davranış qaydalarında görür. Bütün müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, ibtidai mərhələdə yalnız minimal, bəsit praktik nəticələr əldə edilir. Bu prosesdə uşağın bütün yaradıcı imkanları üzə çıxmır, idraki maraq, fəallıq, təşəbbüskarlıq kəskin şəkildə aşağı düşür, ümumi görüş dairəsi kəskinləşir.

Görünür, bunu nəzərə alaraq bir çox alimlərin yazılarında insan həyatının mərhələləri, yaş dövrləri arasında kəskin fərq qoyulur. Onlar məktəbəqədər yaş dövrünü təcrid olunmuş xüsusi dövr hesab edir, onu məktəb yaş dövrünə qarşı qoyurlar. Təcrübədə mən də bunun şahidi olmuşam.

Bununla belə, unutmamaq olmur ki, məktəbəqədər tərbiyə və ibtidai təlim arasında varislik çox ciddi elmi əsasla söykənir. XX əsrin məşhur psixoloqu D.B.Elkonin uşaqlıq epoxasının bu iki «formasiyanın» daxili ümumiliyini göstərmişdir. Təhsilin bu iki pilləsi arasında nə qədər radikal fərq, hətta ziddiyyət olsa da, alimin ideyası 3-10 yaşlı uşaqların bir ümumi həyat yaşamalarını, vahid mədəni-təhsil fəzasında tərbiyə olunması, tərbiyələnməsi və inkişaf etməsi zərurətini irəli sürür. Belə fəzanın təşkilinin

konkret forması xüsusi Uşaq mərkəzi adlandırmağa məruz qaldı. Orada həm məktəbəqədər tərbiyə qruplarına, həm də ibtidai siniflərə yer tapılır. Onları tam hiss olunan, hərəkət edən və şəffaf arakəsmə ayırır. Arzu olunduqda onu açmaq mümkündür. D.B.Elkoninin Uşaq mərkəzinin layihəsini davamçısı V.V.Davidov daha mükəmməl işləmişdir. Müəyyən dairələr bu ideyanı başa düşsələr də, hələ vaxtı yetişmədiyindən müxtəlif axtarışlar aparılır.

Məktəbəqədər dövr təhsil sisteminin birinci pilləsidir. Çoxları onu yüksək səviyyəyə, məktəb səviyyəsinə yönəldirlər. Beləliklə, uşaq bağçası kiçik məktəbə çevrilir. Bu da təbiidir. XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyada uşaq bağçasını «kiçik məktəb» adlandırırdılar.

Məktəbəqədər tərbiyə ocaqlarının uşaqları məktəbə hazırlaması bir reallıqdır. Bunu nəzərə alaraq son illərdə müəssisələrdə uşağın məktəbə hazırlanmasına diqqəti daha da artırmışdıq. Məhz buna görə də belə müəssisələrin sayını artırmaq, iş şəraitini yaxşılaşdırmaq mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durur.

Uşağın məktəbə hazırlanmasını məktəbəqədər müəssisə ilə məktəb arasında varisliyi eyniləşdirmək olmaz. Varislik çox geniş məfhumdur. Uşağın məktəbə hazırlanması onun ön mühüm həlqəsidir.

Təbiətən uşağın körpəlikdən böyük obrazı (əslində başqa adamın obrazı əsasında özünün şəxsi gələcəyinin obrazını) yaratması varisliyin əsasıdır. Uşaq üç yaşından böyük bacısı, qardaşı nümunəsində məktəbli obrazını formalaşdırır, onlar kimi hərəkət etməyə çalışır. Bu, bağça ilə məktəb arasında varisliyin başlanğıcıdır.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri məktəbə hazırlıq qrupunda uşaqların I sinifdə fəaliyyətə hazır olmalarını təmin etməlidirlər. Təəssüf ki, bəzi bağçaların hazırlıq qrupunda çalışan tərbiyəçilərin əksəriyyəti uşaqların I sinifdə hansı çətinliklərlə qarşılaşdıqlarını bilmirlər.

Onlar I sinifdə oxu və yazı təliminin, ilkin riyazi təsəvvürlərin verilməsi, ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərinin normal təşkili üçün uşaqların hansı bacarıq və vərdislərə yiyələnməli olduqlarını aydın təsəvvür etməirlər. I sinif müəllimləri isə uşaq bağçasının proqramından, məktəbhazırlıq qruplarında uşaqların tədris əhəmiyyətindən ilin axırında nələrə qabil olduqlarından bixəbərdirlər.

Belələri unudurlar ki, varislik və perspektivliyin vəzifələri eyni vaxtda həm «aşağıdan, həm də yuxarıdan» həll olunmalıdır.

Məktəbəqədər müəssisələrə davam etməyən uşaqların məktəbə hazırlanması xüsusi problem təşkil edir. Onların bir qismi ailədə, bəziləri studiyalarda məktəbdə xüsusi hazırlıq keçir, qalanları hazırlıqsız olurlar. Qarşıya belə bir problem çıxır: varisliyi dövlət səviyyəsində müəyyənləşdirmək, həmçinin ictimai tərbiyəyə cəlb olunmamış uşaqlarla iş formasını müəyyənləşdirmək.

Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində məktəbəqədər müəssisələrlə ibtidai məktəb arasında varislik problemi yoxdur. Bu problem çoxdan dövlət

– uşaqlar, tərbiyəçilər və valideynlər arasında əməkdaşlığın gözlənilməsi.

Varislik və perspektivlik elmi əsaslar üzrə ardıcıl və düzgün təşkil edilərsə təhsil sistemində böyük uğurlar qazanılar.

Əbədiyyat

1. Kərimova E. Oxu və ədəbiyyatın tədrisi prosesində varislik və perspektivlik. «Nasir» Bakı, 2004.

2. Преемственность и перспективность в обучении русского языка. (Сост. А.Н. Матвеева), Изд-во «Просвещение», М., 1982.

3. Люблинская А.А. О преемственности учебной работы в школе. (В кн. Преемственность в процессе обучения в школе). Материалы конференции. Ленинград, 1989.

Еще раз о наследовании и перспективе

Резюме

В статье речь идет о вопросах наследования и перспективности между учреждениями дошкольного воспитания школой. Раскрывается сущности каждого из них в качестве важного принципа обучения –воспитания. Воспитатели, а также учителя начальных классах должны подготавливать детей к жизни опираясь на предыдущие знания учащихся на полученное воспитание.

One more about inheritance and perspective

Summary

In the article is said about the questions of inheritance and perspective between preschool educational institutions. Both considered the main principles of teaching-education proses and meaning is opened here. Both educators and primary school teachers must base of the children's before gained knowledge, gained education have to prepare them to the life.

KÖRPƏLƏRİN KEŞİYİNDƏ

Adilə MƏMMƏDOVA,
Validə ABBASOVA,
jurnalin əməkdaşları

Respublikamızın müasir inkişaf mərhələsində təhsil sisteminin ən aktual problemi hər bir uşağın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, milli ənənələrə sadıq, ümumbəşəri dəyərlərə söykənən, xalqına, vətəninə bağlı vətənpərvər vətəndaş yetişdirilməsindən ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşdırılmasının bünövrəsi uşaq bağçasında qoyulur. Hər bir uşağın burada keçən həyatı, aldığı təlim və tərbiyəsi onun gələcək inkişafının təməli hesab olunur.

Bu yazıda belə nümunəvi müəssisələrdən biri – Bakının Əzizbəyov rayonundakı Binə kəndində yerləşən 70 nömrəli körpələr evi-uşaq bağçasından söz açacağıq. 1986-cı ildən fəaliyyət göstərən bu tərbiyə ocağı 5 qrupdan ibarətdir. Bu qruplarda 95 uşağın təlim-tərbiyəsi ilə 9 tərbiyəçi məşğul olur. 27 ildir ki, uşaq bağçasına peşəsinin vurgunu, uşaqları ürəkdən sevən, yaradıcı təhsil işçisi Firəngiz Babayeva rəhbərlik edir. Bu təcrübəli təhsil işçisi dərindən fantaziyası ilə pedaqoji sahədə qazandığı nailiyyətləri gündən-günə zənginləşdirir.

Müəssisənin sağlam ruhlı, mehriban, işgüzar kollektivi təlim-tərbiyə prosesində yeni pedaqoji texnologiyalardan, interaktiv təlim metodlarından, istifadə etməyə çalışır. Müəssisənin əməkdaşları müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar keçirilən treninqlərdə, seminarlarda iştirak edir, təcrübə mübadiləsi apararaq hər hansı yeniliyi öz işlərində tətbiq etməyə, tərbiyəçi-uşaq münasibətlərini pedaqoji əməkdaşlıq şəraitində qurmağa cəhd göstərirlər. Orada uşaqların ictimai tərbiyəsi, məktəb təliminə hazırlanması, istedadların üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər görülür.

Bu tərbiyə ocağında öz üzərində yaradıcı şəkildə işləyən, ali və orta ixtisas təhsilli tərbiyəçilər fəaliyyət göstərir. Onlar ixtisasartırma kurslarında müsabiqələrdə, dəyirmi masalarda, açıq məşğələlərdə, yekun məşğələlərində fəal iştirak etməklə, yeni metodik ədəbiyyatı, dövrü mətbuatı izləməklə öz peşəkarlığını artırır.

Bağçada aktual və məzmunlu pedaqoji şuralar keçirilir. Şuranın iclaslarında məktəbəqədər tərbiyəyə aid maraqlı mövzular, qabaqcıl təcrübə müzakirə olunur, «Uşaq bağçasında təlim və tərbiyə proqramı»nın həyata keçirilməsinin səmərəli yolları müəyyənləşdirilir.

Təcrübəli tərbiyəçi Şükufə Səfərova və Mehriban Tağıyevanın qabaqcıl iş təcrübəsi geniş yayılmışdır. Onlar öz təcrübəsini gənc tərbiyəçilərə həvəslə öyrədirlər.

Körpələr evi – uşaq bağçasında uşaqların estetik zövqlərinin inkişafı diqqət mərkəzindədir. Bu işə böyük təcrübəyə malik musiqi rəhbəri Nəziyə Vəliyeva rəhbərlik edir. O, musiqi məşğələlərində uşaqların musiqi duyumuna, nəğmələrin melodiya uyğun düzgün ifasına nail olmağa çalışır və xalq musiqisinə, oyunlarına, milli folklorə, əyləncələrə, nağılların səhnələşdirilməsinə, kukla teatrının təşkilinə geniş yer verir. Məşğələlərin və bayramların daha maraqlı və əyləncəli keçməsi üçün məzhəkəçilər və nağıl qəhrəmanları tez-tez uşaqların qonağı olurlar.

Müəssisədə fiziki və ekoloji tərbiyə üzrə əsaslı iş aparılır. Tibb bacısı Gülşən Qurbanovanın nəzarəti altında hər gün uşaqların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir. Səhər gimnatikası və idman məşğələləri uşaqların fiziki inkişafında xüsusi yer tutur. Tərbiyəçilər məşğələlərin maraqlı təşkili üçün əyani vəsaitlərdən geniş istifadə edir, ildə bir neçə dəfə idman bayramları keçirirlər.

Uşaqların sağlamlığının təmin edilməsində düzgün qidalanma əsas amildir. Bağçada uşaqların kolorili və keyfiyyətli qidalanmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Bağçada tərbiyə alan uşaqlar canlı və cansız aləm (torpaq, ağac, bitkilər, tərəvəz, meyvələr, ev quşları, ev heyvanları, balıqlar, dəniz, çay, bulaq və s.) haqqında lazımı biliklərə malikdirlər. Müəssisədə yaradılmış «Təbiət gu-

şəxsində uşaqlar il boyu bitki, balıq, quş, kirpi və dovşanlara qulluq etməklə onların inkişafı və həyat tərzi ilə yaxından tanış olurlar.

Bağçada ekoloji tərbiyə üzrə müəyyən təcrübə toplandığından 2003-cü ildə Bakı şəhər BTİ «Gülüm» özəl təşkilatı ilə birlikdə «Dəyirmi masa» keçirilmişdir. Dəyirmi masada F.Babayevanın «Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ictimai tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsində ekoloji tərbiyənin rolu» mövzusunda məruzəsi dinlənilmiş, ekoloji duyum haqqında diskussiya, təcrübə mübadiləsi keçirilmiş, sənədli filmə tamaşa edilmişdir. Tədbirin sonunda qonaqlara ekologiyaya dair əyani vəsaitlər, kitablar hədiyyə verilmişdir.

Əzizbəyov rayon təhsil şöbəsi 70 nömrəli uşaq bağçasının nəzdində gənclər tərbiyəçilər üçün təsviri fəaliyyət üzrə təşkil edilmiş seminar praktikumunda Firəngiz müəllimin «Uşaq bağçası həyatı dərk etməyin başlanğıcıdır». «Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təbiətə humanist hisslərin tərbiyə edilməsi» mövzularında məruzələri dinlənilmişdir.

Dövlətimizin son illər təhsil sistemində diqqət və marağı geniş vüsət almışdır. Yeni məktəb və uşaq bağçalarının tikilməsi, əsaslı təmiri sahəsində H. Əliyev fondunun gördüyü işlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Fondun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva 2005-ci ilin noyabr ayının 25-də bu uşaq müəssisəsində olmuş, onun göstərişi ilə bina əsaslı təmir olunmuş, musiqi zalı tikilmişdir. Təmirdən sonra bağça təzə, bərk və yumşaq avadanlıq (mebel, yatacaq dəsti, xalça, televizor, kompüter, pianino, sintizator, musiqi mərkəzi və s.) uşaqların yaşına müvafiq oyuncaqlar, məşğələ üçün tədris vəsaiti ilə təchiz edilmişdir. Binanın girişində asılmış «Bağcamız keçmişdə və bu gün» mövzusunda stend burada görülən işlərin mahiyyətindən xəbər verir.

2006-cı ilin iyunun 10-da prezident İlham Əliyev və onun xanımı Mehriban Əliyeva təmirdən sonra bağçanın təntənəli açılışında iştirak etmişlər. Açılışda Əzizbəyov rayon icra rəhbərləri, qabaqcıl təhsil işçiləri, əmək və müharibə veteranları, validiyələr iştirak etmişlər. Milli geyimli uşaqlar onları gülürüz və gül-çiçəklə qarşıladılar. Prezident və onun xanımı bağçanın geniş və işıqlı çimçim otaqlarını, tibb otağını, mətbəxi, musiqi zalını gəzərək şəraitlə yaxından tanış olmuş, kollektivin nailiyyətləri ilə maraqlanmışlar. Uşaqlar üçün yaradılmış gözəl şəraitdən məmnun qalan prezident «Uşaqlar bizim gələcəyimizdir, onlar belə gözəl bağçalarda tərbiyə almalıdırlar» demişdir.

Bağçanın vestübülünü bəzəyən stendləri («Çiçəklənən Azərbaycan», «Heydər Əliyev fondu», «Milli qəhrəmanlarımız», «Uşaq Konvensiyası», «Tərbiyəçilər üçün metodik güşə», «Bizim pedaqoji şura» «Validiyələr, sizlər üçün» və s.), bağçanın müdiri Firəngiz Babayevanın təbiət materiallarından (ağac qabığından, qozadan, dənli bitkilərin tumlarından, qurudulmuş tobu çiçəklərdən, balıq qulağından, çay daşlarından, gildən, yumurta qabığından, parçalardan, papye-maşədən, rəngli muncuqlardan və s.) hazırladığı «Pəyə mənzərəsi», «Dağ çiçəkləri», «Ağaclar bahar fəslində», «Qış nağılı», «Səbətə də çöl çiçəkləri», «Bulağın nəğməsi», «Güldanda qızılgül, yasəmən, zənbəq» əl işlərini, musiqi zalındakı milli güşəni («Azərbaycanın bölgələrinin milli geyimli kuklları», «Kənd həyatı», «Qurban bayramı», «Can nənə, bir nağıl də», «Novruz bayramı», «Toy mərasimi», «Muğam üçlüyü», «Milli musiqi alətləri», «Fitnə», «Qarıların söhbəti», «Milli qablar» və s.) əl işlərini görən prezident Firəngiz müəllimin əl qabiliyyətinə heyran olduğunu bildirmişdir.

mövcud təcrübənin sərgilər vasitəsilə digər bağça kollektivləri arasında yayılmasını tövsiyə etmişdir. Müəssisədə yaradılmış milli güşə uşaqlarda mənəvi keyfiyyətlərin inkişafına, adət və ənənələrimizin öyrədilməsinə, milli iftixar hissənin aşılmasına xidmət edir.

1997-ci ildə Əzizbəyov rayon təhsil şöbəsinin 70 nömrəli uşaq bağçasının pedaqoji kollektivi yaradıcılıq mərkəzində «Respublika üzrə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin əl işlərindən ibarət sərgidə iştirakına və müsabiqədə II yer tutduğuna görə Təhsil Nazirliyinin fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdir.

2001-ci ildə F.Babayeva gənc nəslin təlim-tərbiyəsində səmərəli pedaqoji fəaliyyətinə görə və müəllimlər günü münasibətilə Təhsil Nazirliyinin fəxri fərmanına layiq görülmüşdür. 2003-cü ildə Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti F.Babayevanı «Ən yaxşı tətbiqi sənət nümunəsi» ilə «Gül bayramı»nda nümunəvi iştirakına görə III dərəcəli diplomla təltif edilmişdir. 2003-cü ildə Təhsil İşçiləri Azad Həmkarlar İttifaqının Azərbaycan Respublika Komitəsi gənc nəslin təlim-tərbiyəsində xidmətlərinə görə onu fəxri Fərmanla mükafatlandırmışdır.

2002-2003-cü və 2006-2007-ci tədris ilində Bakı şəhər Baş Təhsil İdarəsi tərəfindən «Təhsildə keyfiyyət ili» çərçivəsində keçirilən «İlin yaradıcı fəaliyyəti ilə fərqlənən yaxşı təlim tərbiyə müəssisəsi» müsabiqəsində xüsusi fərqləndiyinə, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində pedaqoji kollektivin səmərəli fəaliyyətinin təşkili istiqamətində məqsədyönlü iş apardığına, idarəetmənin müasir forma və metodlarının peşəkarlıqla tətbiqi səviyyəsinə və əldə etdiyi nəticələrə görə III dərəcəli diploma layiq görülmüşdür. 10 may 2005-ci ildə Milli Parkda «Gül bayramı»nda fəal iştirakına görə Firəngiz Babayeva Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin təşəkkürünə layiq görülmüşdür.

Bütün bunlar kollektivi arxayınlaşdırmır. Pedaqoji kollektiv valideynlərlə birlikdə fasiləsiz təhsil sisteminin ilk pilləsi olan məktəbəqədər ictimai tərbiyə və təlimin daha da təkmilləşməsi üçün səylə çalışır. Kollektivə bu səmərəli işdə uğurlar arzulayırıq.

I SINIFDƏ «HƏYAT BİLGİSİ»NİN DİGƏR FƏNLƏRLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ İMKANLARI

Sevinc AXUNDOVA,
BSU-nun müəllimi

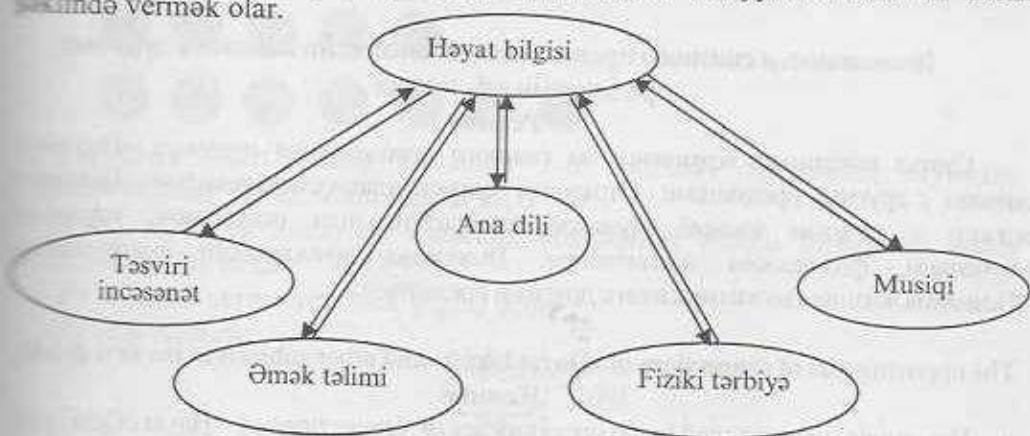
Təhsildə şagirdyönümlü, nəticəyönümlü istiqamətin genişləndiyi indiki dövrdə yeni pedaqoji texnoloqiyaların tətbiqində fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsi çox mühüm məsələ kimi qarşıda durur. Problemin həlli müəllimlərdən yüksək bilik, bacarıq və ustalıq tələb edir. Müəllim ilk növbədə fənlərarası əlaqənin mahiyyətini, əhəmiyyətini dərk etməli, onun əsas şərtləri ilə tanış olmalı, imkanlarını araşdırmalı və illik iş planında müvafiq qeydlər aparmalıdır.

Fənlərarası əlaqə prinsipinin həyata keçirilməsinə I sinifdən başlanmalıdır. Birincilər ilk mövzulardan həyatda, ətrafda baş verənləri, obyekt və hadisələri qarşılıqlı əlaqədə öyrənməyə vərmiş etməlidirlər. I sinifdə tədris fənləri arasında təbii əlaqə mövcuddur. Müəllim həmin imkanları əvvəlcədən müəyyənləşdirməli, onları nəzərə almalı və fənlərarası əlaqə yaratmağa hazır olmalıdır. Həyat bilgisi üzrə mövzuları ardıcılıqla təhlil etdikdə digər fənlərin mövzuları ilə əlaqə imkanlarını geniş olduğu aşkarlandı və onlar cədvəl şəklində ümumiləşdirildi.

<i>Həyat bilgisi</i>	<i>Ana dili</i>
«Məktəblə tanışlıq»	«Məktəb»
«Məktəbə getmək, məktəbdən qayıtmaq»	«Svetafor»
«Məktəbdə davranış qaydaları»	«Böyüklərə hörmət et» (M.Dilbazi)
«Bədənimiz», «Sağlamlığımız»	«Sağlamlığın şərtləri», «Ağrılı məsləhət»
«Mən və biz»	«Ailə»
«Vətənimiz», «Paytaxtımız»	«Ana yurdumuz» (A.Şaiq)
«Bayrağımız», «Himnimiz»	«Bayrağımız və gerbimiz»
«Ətrafımızdakı varlıqlar»	«Bizi nələr əhatə edir»
«Ev heyvanları və quşları»	«Ev heyvanları», «Açgöz it»
«Bitkilər və onların orqanları»	«Yaz günləri» (M.Ə.Sabir)
«Bitkilərin faydası»	«Tezçiçəkləyən ağaclar»
«Ayağımızın altındakı Yer, başımızın üstündəki göy»	«Kosmonavt olmaq istəyirəm»
«Fəsilər, Payız»	«Dörd arzu» (K.D.Uşinski)
«Su. İçməli və çirkli sular»	«Su hansı hallara düşür?»
«Suda yaşayan canlılar»	«Canlılar aləmi»
«Gündüz və gecə»	«Gecə və gündüz»
«Niyə yağış yağır?»	«Yazda təbiət»
«Dolu və qar»	«Qar» (M.Aslan)
«Qış»	«Qışda»

«İldırım və göy qurşağı»	«Bahar mənəm» (N.Xəzri)
«Təbiət və ekologiya»	«Təbiəti sevak» (Y.Kərimov)
«Yaz», «Novruz bayramı»	«Novruz»
«Yaşayış məntəqələri», «Kənd və şəhər»	«Bakı»
«Yollar və körpülər»	«Yol hərəkəti qaydaları»
Həyat bilgisi	Təsviri incəsənət
«Bitkilərin faydası»	Naturadan rəsm: «Tərəvəz bitkiləri»
«Yaz», «Novruz bayramı»	Mövzu üzrə rəsm: «Gözəl bahar»
«Ayağımızın altındakı Yer, başımızın üstündəki göy»	Mövzu üzrə rəsm: «Kosmosa uçuş»
«Vətənimizin təbii sərvətləri, «Yay»	Mövzu üzrə rəsm: «Yay»
«Bayrağımız», «Himnimiz»	Mövzu üzrə rəsm: «Azərbaycan əsgəri»
Həyat bilgisi	Musiqi
«Qış»	«Qar yağır» mahnısı
«Məktəbdə davranış qaydaları»	«Mənim doğma məktəbim» mahnısı
«Mən və biz»	«Mənim anam» mahnısı
«Yaz», «Novruz bayramı»	«Bahar bayramı» mahnısı
Həyat bilgisi	Əmək təlimi
«Mən və biz»	«Məişət özünəxidmət estetikası anlayışı»
«Bitkilər və onların orqanları»	«Bözək bitkilərinə qulluq»
«Həyat bilgisi»	«Fiziki tərbiyə»
«Məktəbə getmək, məktəbdən qayıtmaq»	«Sıradə sürəti artırmaq və azalmaqla yerimək»
«Bədənimiz», «Sağlamlığımız»	«Gimnastik hərəkətlər»

Cədvələ əsasən demək olar ki, həyat bilgisinin mövzuları ana dili mövzuları ilə daha yaxındır. Bu iki fənnin mövzuları biri-birini tamamlayırlar. Digər fənlərlə qarşılıqlı əlaqə imkanları isə nisbətən zəifdir. Həyat bilgisi ilə digər fənlərin mövzularının qarşılıqlı əlaqə imkanlarının səviyyəsini belə bir sxem şəklində vermək olar.

Həyat bilgisi və digər fənlər arasındakı əlaqə imkanlarını müəyyənləşdirməsi işin birinci mərhələsidir. Əsas məsələ onun səmərəli yollarını tapmaqdır. Tədrisdə fənlərarası əlaqə necə gəldi həyata keçirilə bilməz. O,

müəyyən şərtlərə, tələblərə uyğun olaraq yaradılmalıdır. Müəllim fənlərarası əlaqənin tətbiqində müəyyən olunmuş şərtlərə, tələblərə əməl etməlidir.

•Fənlərarası əlaqə mətnləri tam qarşılıqlı əlaqədə olan mövzular arasında aparılmalıdır.

•Fənlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə imkan verən mövzular müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilməlidir.

•Fənlərarası əlaqənin məqsədini, gözlənilən təlim nəticələrini müəllim aydın təsəvvür etməlidir.

•Fənlərarası əlaqə tədrisin qarşısında qoyulan məqsədə uyğun və məzmunun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə xidmət etməlidir.

•Digər fənlərin mövzularından gətirilən faktlar mövzunu ağırlaşdırmamalı, əksinə onun mənimsənilməsinə kömək etməlidir.

•Fənlər arasında yaradılan əlaqələr şagirdləri yormamalı, bezikdirməməli, faktlar onları daha da maraqlandırmalıdır.

•Mövzuya dair digər fənlərdən gətirilən faktlar şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

•Fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsinə dair əyani, didaktik materiallar övvəlcədən hazırlanmalıdır.

Bu tələblərin nəzərə alınması mövzunu daha maraqlı edir, şagirdlərin ondan asan mənimsəmələrinə, obyekt və hadisələr arasında əlaqələri anlamalarına şərait yaradır. təlimin keyfiyyətinə, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Qaralov Z., Osmanlı Ə., Suleymanov F., Məmmədov V. «Həyat bilgisi», 1-ci sinif üçün dərslik.

2. Zeynalov F. İbtidai siniflərdə təsviri incəsənətin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2006.

3. Kərimova E., Məmmədov V. Proqram materiallarının planlaşdırılması I sinif. Bakı, 2006.

4. D.M. Межпредметные связи. Изд-во «Педагогика», М., 1972.

Возможности связного преподавания «Познания жизни» с другими предметами в I классе

Резюме

Статья посвящена возможностям связного преподавания предмета «Познание жизни» с другими предметами. Отражены вопросы взаимосвязи тематики «Познание жизни» с родным языком, музыкой, изобразительным искусством, трудовым обучением, физическим воспитанием. Выявлены возможности преподавания «Познания жизни» во взаимосвязи с другими предметами.

The opportunities of connections of «Hayat bilgisi» and other subjects in the first grade

Resume

The article was devoted to the opportunities of connections of "Hayat bilgisi" and other subjects in the first grade. Its is reflected intercommunication of the subject "Hayat bilgisi" with mother tongue, music, the fine arts, labour teaching, physical education. The connection of teaching of "Hayat bilgisi" with shown subjects reveals the opportunities.

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YARANAN BƏZİ SITUASİYALAR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Mətləb Ağayarov,

fizika-riyaziyyat elmləri namizədi

Nailə Ağayarova,

Sumqayıt şəhər 38 nömrəli məktəbin müəllimi

Hazırda ibtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və səmərəliliyinin artırılması müəllim qarşısında duran mühüm tələblərdən biridir. Respublikamızda aparılan təlim islahatları da bu məqsədə xidmət edir. İslahatın aparılması müəllimlərə geniş yaradıcılıq imkanları verir.

Riyaziyyatın tədrisi prosesində bəzən elə situasiya yaranır ki, onları aradan qaldırarkən müəllim müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Tədris prosesində yaranan bir neçə tipik situasiyaya baxaq: fərz edək ki, şagirdlərə belə bir tapşırıq verilir: "5 və 7 ədədlərini müqayisə edin" və ya "5 və 7 ədədləri arasında $<$, $>$, $=$ işarələrindən hər hansı birini elə yazın ki, doğru bərabərsizlik alınсын".

Şagirdlərdən biri yazı taxtasında yazır: $5 > 7$. Bu halda müəllim necə hərəkət etməlidir? Bəlkə başqa bir şagirdə müraciət etsin? Onda bəs, həmin şagird eyni cavabı versə necə? Bundan başqa fərz edək ki, şagirdlərdən biri 5-in 7-dən kiçik olduğunu deyir, lakin yazı taxtasında və ya dəftərində $5 > 7$ yazır.

Bu situasiyanı aradan qaldırmaq üçün $<$, $>$, $=$ işarələrinin mahiyyətini və daha sonra müqayisənin nəticəsini yazmağı şagirdlərə öyrətmək lazımdır.

5 ədədinin 7-dən kiçik olmasının metodikasını aşağıdakı kimi vermək olar. Yazı taxtasında (şagirdlər isə öz dəftərlərində) 1-ci sətirdə 5 dairəcik, 2-ci sətirdə isə 7 dairəcik çəkilir.

Şagirdlərə təklif olunur ki, onlar 1-ci sətirdəki dairəcikləri saysınlar. Şagirdlər sayırlar. Onlar əmin olurlar ki, $5 < 7$.

İkinci bir tipik situasiya, məsələn, çoxrəqəmli ədədin berrəqəmli ədədə bölünməsi halına baxaq: $9863:7$.

Bu bölməni yerinə yetirmək şagird üçün çətinlik törətmir.

$$\begin{array}{r} 9863 \overline{) 7} \\ \underline{7} \\ 28 \\ \underline{28} \\ 63 \\ \underline{63} \\ 0 \end{array}$$

Şagirdlər burada kor-korana hərəkət edirlər. Yəni 6 ədədi 7-yə bölünmür və ona görə də qismətdə 4-dən sonra sifir yazırıq. Ola bilər ki, bəzi şagirdlər qismətdə 1409 yox 149 alsınlar, yəni 0-ı yaddan çıxarsınlar. Bu, artıq tipik səhvdir. Belə səhvlərin olmasına səbəb diqqətsizlik və ya zəruri bilik və bacarıqların olmamasıdır.

Bəs, həll prosesi necə izah olunmalıdır?

Verilmiş bu misalda sifirin yazılması belə şərh olunur: “6 ədədi 7-yə bölünmür –sifir yazırıq”. Bu formal izahdır. Onu elmi surətdə əsaslandırmaq üçün qalıqlı bölmə anlayışından istifadə etmək lazımdır.

Qalıqlı bölmənin tərifini yadıma salaq.

Tərif: Mənfi olmayan tam a ədədini b natural ədədinə qalıqlı bölmək ehtimalı olmayan q və r ədədlərini tapmaq deməkdir ki, $a = bq + r$ münasibəti ödənsin, burada $0 < r \leq b$.

Bu halda q natamam qismət, r isə qalıq adlanır: məsələn, 29:4 əməlini yerinə yetirərkən, şagirdlər 29-a qədər ədədlər içərisindən 4-ə qalıqsız bölünən ən böyük ədədi tapırlar. Bu 28 ədədidir: 28:7=7. Qalıq isə çıxma ilə tapılır: 29–28=1. Nəticədə alırıq ki,

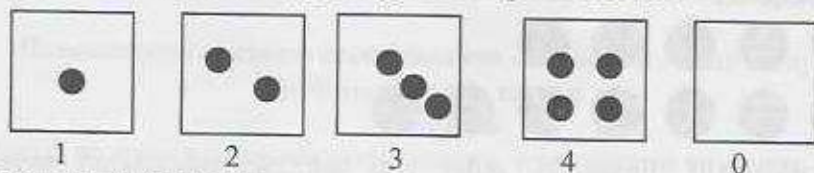
$$29:4=7 \text{ (qal.1).}$$

İndi isə bu mühakiməni 6:7 halı üçün davam etdirək. Aydındır ki, 6-ya qədər olan ədədlər içərisində 7-yə qalıqsız bölünən ədəd 0-dır. 0:7=0. Qalıqı çıxma ilə tapırıq: 6–0=6. Son nəticədə 6:7=0(qal.6) alırıq.

Sifir ədədi ilə bağlı olan başqa bir situasiyaya baxaq.

Məlumdur ki, heç bir elementi olmayan çoxluğa boş çoxluq deyilir ($\emptyset$).

Boş çoxluğun elementləri sayını xarakterizə edən ədəd sifir ədədidir. Şagirdlərdə boş çoxluq haqqında təsəvvür yaratmaq üçün müxtəlif metodik priyomlardan istifadə olunur. Bu üsullardan biri ədədi fiqur və əşyanın miqdarını ifadə edən rəqəm arasında uyğunluq yaratmaqdan ibarətdir.

Digər bir üsula baxaq.

Zəng vurulur. Növbətçidən başqa hamı sinifdən çıxır. Onda sinifdə qalan şagirdlər çoxluğu boş çoxluq olar. Onun da elementlərinin sayı sifir bərabərdir.

Başqa bir üsula baxaq.

Müəllim üstündə üç yarpaq olan bir budaq göstərir və soruşur: “Bu budaqda neçə yarpaq var?”. Şagirdlər sayıb tapırlar: 3 yarpaq. İndi gəlin yarpaqlardan birini qırıq. Neçə yarpaq qalar? (2 yarpaq).

$$3-1=2$$

Yarpaqlardan birini də qırıq. Neçə yarpaq qalar? (1yarpaq). Bu yarpağı da qırıqsa nə qədər yarpaq qalar?

$$1-1$$

Alınmış nəticənin nəyə bərabər olduğunu yazmaq üçün riyaziyyatda 0 rəqəmindən istifadə olunur.

$$1-1=0$$

Burada bir az ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki ola bilər ki, şagirdlər yalnız 1-1-in 0-a bərabər olduğunu yadda saxlasınlar. Ona görə də şagirdlərə əlavə tapşırıqlar verməklə bu situasiyanı aradan qaldırmaq lazımdır.

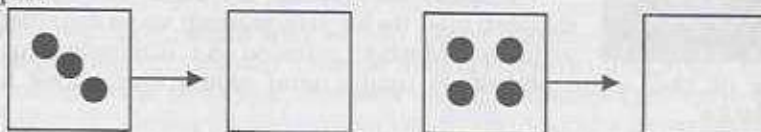
Məsələn, şagirdlərə belə bir tapşırıq verilir:

“Boşqabda 2 alma var. Şəhanə və Nihat almaları yedilər. Boşqabda neçə alma qaldı?”

Burada 2-2 yazılışı üçün yenə də 0 ədəmindən istifadə edirlər: $2-2=0$.

Şagirdlər analogi olaraq $3-3=0$, $4-4=0$ və s. olduğunu yazırlar.

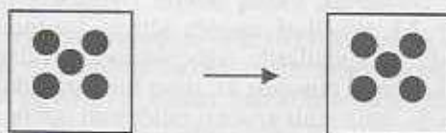
Burada belə bir tapşırıq da təklif etmək olar: “Şəklə baxıb deyən görək, burada nə dəyişdi?”

$$3-3$$

$$4-4$$

0 ədədi haqqında təsəvvür yarandıqdan sonra şagirdlərdə bu təsəvvürün daha da möhkəmlənməsi üçün aşağıdakı kimi tapşırıqın verilməsi də çox vacibdir: “Şəklə baxın və deyən görək, burada nə dəyişdi?”

Şagirdlər adətən belə cavab verirlər: “Heç nə dəyişmədi”.

Müəllim yeni bir sualla sinifə müraciət edir:

“Bu hal üçün hansı riyazi yazılışdan istifadə etmək olar?”

Şagirdlər aşağıdakı bərabərliklərdən istifadə etməklə bu suala cavab verirlər:

$$5+0=5, \quad 5-0=5.$$

Deyilənlərdən aydın olur ki, indi şagirdlərə yalnız hazır bilikləri mənimsətməklə vəzifəni bitmiş hesab etmək olmaz. Tədris prosesində şagirdlərin tam fəallığına nail olmaq, biliklərin şüurlu və dərinlən mənimsənilməsini təmin etmək, onlara müstəqil öyrənmə meylini gücləndirmək müəllimlərin qarşısında qoyulan yeni tələbdir. Bunların həyata keçirilməsi hər bir ibtidai sinif müəllimlərindən tədris prosesinin intensivləşdirilməsini, fərdiləşdirilməsini, dərstdə müasir texniki vasitələrdən, müasir təlim metodlarından geniş istifadə olunmasını tələb edir.

RIYAZI OYUNLAR VƏ ƏYLƏNCƏLİ MƏSƏLƏLƏRİN TƏLİMDƏ YERİ

Əziz MUSAYEV,

Cəbrayıl rayonu V.İsmayilov adına Çarəkən orta məktəbinin direktoru

Öz üzərində müstəqil işləyən, daim yeni axtarışlara meyli olan şəxsiyyətin formalaşmasında hələ ibtidai siniflərdə kompleks şəkildə qurulmuş əyləncəli məsələlərin əhəmiyyəti böyükdür.

Məlumdur ki, məktəbəqədər yaşda uşaqların fəaliyyətində oyunlar, xüsusən hərəkət oyunları mühüm rol oynayır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə uşaq ətraf aləmlə, yaşlıları ilə, yaşlılarla fəal münasibətdə olur. Fəal dinamik oyunlar uşağın fiziki və əqli inkişafında, fəza təsəvvürlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Müşahidələr göstərir ki, hətta iki yaşlı uşaqlar sadə hərəkətləri nəyi isə bir yere yığmağı və ya dağıtmağı həvəslə yerinə yetirirlər. Məşhur psixoloq S.L.Rubinşteyn qeyd etmişdir ki, «Məhz ilk dəfə oyun prosesində uşağa ətraf aləmə təsir etmək tələbi yaranır və formalaşır».

«Məhz ilk dəfə oyun prosesində uşağa ətraf aləmə təsir etmək tələbi yaranır və formalaşır».

Oyun – uşağın imkanları daxilində tələblərini ödəyən vasitə olub, ilkin fəaliyyət növü kimi meydana çıxır, uşağın inkişafının başlanğıc mərhələsini təşkil edir. Bağcay yaşlı uşaqların fəaliyyətinin çox hissəsi oyunla bağlıdır. Onların həyatında oyunlar böyük sevinc mənbəyidir. Bunu nəzərə alıb, ibtidai siniflərdə onlardan təlim məqsədləri üçün istifadə etmək lazımdır. İbtidai siniflərdə (xüsusən I-II siniflərdə) şagirdləri oyunlardan təcrid edərək, fəaliyyətlərini sırf tədris əməyi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada varisliyi gözləmək tətbiq edilən oyunlarla riyazi təsəvvürlərin verilməsində pedaqoq və metodik tələbləri nəzərə almaq lazımdır. Böyük fizioloq İvan Pavloviç Pavlovun apardığı tədqiqatların nəticələrindən düzgün və yerində istifadə etmək lazımdır. İ.P.Pavlov qeyd etmişdir ki, uşaq bir şəraitdən digər şəraitə keçdikdə və keçid kəskin fərqləndikdə onun sinir sistemi müəyyən qədər çətinliklə qarşılaşır.

«Uşağın tədris fəaliyyəti – onun digər fəaliyyət növlərindən yalnız bir mühüm xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Tədris fəaliyyəti prosesində şagird elmi anlayışları mənimsəyir, yeni qabiliyyətlər və praktik vərdişlər əldə edir və bunun nəticəsində özü də dəyişir, inkişaf edir. Bu dəyişiklik tədris fəaliyyətinin məhsuludur».

Qədim yunan filosoflarından Əflatun və Aristotelin əsərlərində də oyun təlim və tərbiyə vasitəsi kimi qeyd olunur. Didaktik oyunlar o dövrdə də tətbiq olunmuş, lakin bu iş müəyyən mənada sistemsiz xarakter daşmışdır.

XIX əsrin alman psixoloqu F.Frebelin didaktik oyunların bir sistem şəklinə salınmasında və təlimə daxil edilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. O, bu işin banisi hesab olunur. F.Frebel hərəkət oyunları, tikinti və əmək vərdişləri yaradan oyunlar sistemi hazırlamış və məktəb təlimində uzun müddət onlardan istifadə olunmuşdur. Bu oyunlarda din və mistika ruhunu özünə yer tapması müəyyən mənada uşağın dünyagörüşünün məhdud saxlanmasına gətirib çıxardı.

XX əsrin ikinci yarısında şagirdlərin oyun fəaliyyəti nəzəriyyəsi məşhur psixoloqlar S.L.Rubinşteyn, L.S.Viqotski, V.V.Davidov, D.B.Elkonin tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Sovet dövrünün psixoloqları tərəfindən uşaqlar üçün nəzərdə tutulan *oyunlar* – insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi şərh olunur. *Didaktik oyunlar* isə kiçik yaşlı məktəblilərə bu və ya digər fənni öyrətmək üçün tələmin məqsədinə müvafiq seçilən oyunlara deyilir.

Didaktik oyunlar şagirdlərin hissi (sensor) oriyentasiya qabiliyyətlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir. Buraya kəmiyyətin forması, ölçüləri, rəngi, fəzada tutduğu yeri və s. daxildir. Oyunlar həmçinin şagirdlərin müşahidəçilik qabiliyyətini, diqqətini müqayisə et-

mök bacarığını, nitqini, hesablama bacarığını, riyazi və məntiqi tərffökkürünü inkişaf etdirir. Oyunlar həmçinin tərbiyədə, xüsusən, mənəvi tərbiyədə mühüm rol oynayır: məqsədə çatma, inamlı, dözümlü, iradəli olmaq, müstəqil hərəkət etmək və ya müstəqil qərar çıxarmaq, kollektivçilik, ədalətli olmaq və oyun qaydalarına riayət etmək kimi əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Didaktik oyunlar aparılma formasına görə iki növə ayrılır:

1. Xüsusi didaktik materiallar vasitəsilə yerinə yetirilən oyunlar.

2. Sözlərlə ifadə olunan və yerinə yetirilən oyunlar (rebuslar, viktorinalar, tapmacalar, sayma və hesablamaya aid çalışmaları və s.).

Pedaqoji psixologiyada şagirdlərin oyun fəaliyyətinin fərqləndirici xüsusiyyətləri vahid bir prosesin reallaşdırılması üçün zəruri olan tərkib hissələri kimi müəyyən edilmişdir.

1) oyun fəaliyyətinin əsaslandırılması məzmunu;

2) oyunların keçirilməsi zəruriliyi;

3) situasiyanın təsəvvürdə canlandırılması və hərəkətin fikirdə ifadə edilməsi.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin riyazi hazırlığını təmin etmək üçün əyləncə və maraqlı məsələlərdən mühüm didaktik vasitə kimi istifadə olunur. Riyaziyyat təlimi tarixindən məlumdur ki, məsələ (mətnli məsələ nəzərdə tutulur) anlayışı riyaziyyat elmində aparıcı mövqedə olduğu kimi, riyaziyyat təlimində də çoxməqsədli funksiyaya malikdir. Bu funksiyalardan biri, bəlkə də ən başlıcası riyaziyyata marağın təmin edilməsidir ki, bunu da məhz mətnli məsələ həlli vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin intensivləşdirilməsi üçün dərslərin səmərəli təşkili şagirdləri axtarçılıq, tədqiqatçı fəaliyyətinə yönəldir. Əyləncəli və maraqlı məsələ həlli ilk növbədə şagirdlərin yaradıcı və məntiqi (riyazi) tərffökkürünün inkişaf etdirilməsinə xidmət göstərir. Bununla da ibtidai siniflərin riyaziyyat kursu programında nəzərdə tutulan riyazi biliklər, bacarıq və vərdişlər sisteminin şagirdlərdə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi reallaşdırılır.

Riyaziyyatdan metodik ədəbiyyatda «məsələ» anlayışı həcminə misalları, düsturları da aid edilir. Belə olduqda, ibtidai riyazi təhsil və orta riyazi təhsil məsələ həlli vasitəsilə həyata keçirilir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, əksər hallarda mətnli məsələlərin həllinə kifayət qədər yer verilmir. Halbuki, şagirdlər riyazi bilik, bacarıq və vərdişlərin məhz mətnli məsələ həlli prosesində əldə edirlər. Məsələ həlli vasitəsilə şagirdlər kəmiyyətlər arasındakı riyazi asılılıqları, miqdar münasibətləri və onların növlərini, məzmununu, ifadə formalarını analitik yazılışlarını öyrənirlər. Məsələ həlli metodlarına görə məsələlərin qrupları, standart və ya standart olmayan növləri aydınlaşdırılır. Bu prosesdə şagirdlər qeyri-riyazisəhələrlərə aid əlavə informasiyalar alırlar. Bu həm zaman həm də tədris fənləri arasındakı əlaqələr aşkar edilir və onlardan istifadə olunur. İbtidai siniflərdə tətbiq olunan məsələlərə problem, tədqiqat, əyləncə, tapmaca – məsələ xarakteri verdikdə şagirdlərin marağı artır və məsələnin cavabını tapmaq səyi güclənir, çünki bu tipli məsələlər sanki bir «siri» özündə gəzdirir. Şagird isə həmin siri açmaq istəyir. Hər bir mürəkkəb tədris məsələsinin həlli müəyyən bir labirintə bənzəyir. Məsələnin həllinə aid zəruri əməlləri yerinə yetirdikdə, şagird onu maraqlandıran məqsədə yaxınlaşır və sonuncu suala tapılan cavab ilə məsələnin həlli yekunlaşır. Mürəkkəb məsələnin bütöv həlli iki və daha çox sadə məsələnin həllinin yerinə yetirilməsi ilə başa gəlir. Funksiyalarına görə məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) nəzəri biliklərin verilməsinə xidmət edən məsələlər;

b) məlum biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədilə verilən məsələlər;

c) məlum biliklərin aidiyyəti üzrə tətbiq edilməsinə aid məsələlər;

ç) yeni qanun və ya qayda aşkar edilməsinə aid tədqiqat, problem xarakterli məsələlər;

d) şagirdlərin dünyagörüşünün genişlənməsinə, ümumi inkişafına xidmət edən (əlavə informasiya verən) məsələlər.

Bu tipli məsələlərin həllinə III – IV siniflərdə daha çox yer vermək lazımdır.

Yuxarıda qeyd olunan mürəkkəb məsələlər həlli metodlarına və didaktik məqsədlərinə görə müxtəlif ola bilər. Biz tədqiqatımızda tədris məsələlərinin didaktik məqsədlərini saxlamaqla, daha çox əyləncəli, maraqlı olması xüsusiyyətinə üstünlük vermişik. Sınıfdə həll edilən və ya müstəqil iş kimi verilən məsələlər ətraflı təhlil olunmalı və həlli yolları araşdırılmalıdır. Ən əlverişli həllin seçilməsi konkret məsələlərdə nümayiş etdirilməlidir.

Əyləncəli məsələləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) əyləncəli məzmunla malik məsələlər – həllinin çox sadə və qeyri-ədiliyi ilə seçilən məsələlər;

2) maraqlı məzmunla malik olmaqla, məntiqi mühakimə tələb edən məsələlər.

Biz hesab edirik ki, III – IV siniflərdə ikinci növ məsələlərin həll edilməsi olduqca faydalıdır, çünki məhz bu tipli məsələlərin həlli prosesində şagirdlər riyazi isbatın elementləri ilə tanış olur, riyazi təklifi əsaslandırma bacarıqlarına tədricən yiyələnirlər.

Maraqlı məsələlər vasitəsilə şagirdlər əlavə informasiya almaqla, müəyyən bir kəmiyyətin qiymətini tapmağa çalışırlar.

Riyaziyyatdan maraqlı və əyləncəli məsələlərin əksəriyyəti standart olmayan məsələlərdir. Metodik ədəbiyyatda standart və standart olmayan məsələlərə müxtəlif təriflər verilsə də, onların hamısı məbhiyyətə aşağıdakı iki tərifə uyğun gəlir:

1) Məsələ həlli üsulu şagirdlərə qabaqcadan məlum olan hər hansı alqoritmə əsaslanırsa, buna standart məsələ deyilir.

2) Məsələnin həlli üçün qabaqcadan məlum alqoritmə yoxdursa, bəzi deduktiv yanaşmadan istifadə etməklə həll olunursa, buna standart olmayan məsələ deyilir.

Maraqlı və düşündürücü məsələlər məzmun etibarilə həyatdan, təbiətdən götürülür. III – IV sinif şagirdləri məhz həmin məsələlərin həlli prosesində bir sıra təbiət hadisələri ilə tanış olurlar. Burada müəllimin məsələdə təsvir olunan situasiya haqqında daha ətraflı izahı zəruridir.

Standart olmayan məsələlərin standart məsələlərdən bir neçə fərqləndirici xüsusiyyətləri var:

1) bu məsələlərin vahid həll alqoritmə yoxdur və ya həlli alqoritmə olan məsələlər sinfinə daxil deyil;

2) bu məsələlər tədqiqat, axtarış xarakterli olmaqla, müxtəlif həll metodlarından istifadəni tələb edir;

3) bu məsələnin bir qismi kombinatorika məsələləri olub, diskret riyaziyyata aiddir.

Maraqlı və əyləncəli məsələlərin bir qismi III – IV siniflərdə natural ədədlərin bir sıra «sırlı» xassələrinə, hesab əməllərinin tərifləri və xassələrinə, əməlin nəticəsi ilə komponentləri arasındakı asılılığa aid məsələlər olub, şagirdlər üçün böyük didaktik əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

8. Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2004.

9. Истомина Н.Б. Методика обучения математике в начальных классах. Учебное пособие. М.: Академия, 1998.

10. Эльконин Д.В. Психология обучения младшего школьника. М.: Просвещение, 1984.

Места в обучении математических игр и занимательных задач

Резюме

В статье речь идет об учебной значимости интересных и занимательных задач. В начальных классах для интенсификации обучения математике, рациональной организации уроков внимание учащихся целенаправленно к

поискам, исследовательской деятельности. Развлекательные и интересные задачи развивают у детей творческое и логическое мышление.

Importance of mathematics and interesting trival questions in teaching Resume

In the article was said an interesting and trival questions of its educational use. In order to intensity of mathematics teaching in the primary schools the effective organization of the lesson gives an opportunity to the pupils to search, to investigate solving. But interesting and trival questions serve to the development of the pupils' creation and logical mentality.

TƏLİM PROSESİNDƏ İNTEQRASIYADAN İSTİFADƏ

Mənsurə Hacıyeva,

Bərdə şəhər şəhid Ali adına 5 nömrəli orta məktəbin müəllimi

1999-cu ildən ölkəmizdə gedən təhsil islahatı bizdən işimizə daha məsuliyyətlə yanaşmağı, daim axtarışda olmağı tələb edir. Sərbəst düşünmək, müstəqil fikir yürütmək, səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, problemləri həll etməyi bacarmaq kimi lazımı keyfiyyətlərin şagirdlərə aşılması I sinifdən başlanır.

Təlim prosesində şagirdlərin fəal iştirakını təmin etmədən, onlarda araşdırma aparmaq, mühakimə yürütmək, əqli nəticəyə gəlmək bacarığını artırmadan yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılması mümkün deyil. Biz dərsi elə təşkil etməliyik ki, şagirdlər müstəqil fikirləşə və nəticə çıxara bilsinlər. Dərsdə problem situasiya yaratmağı, bu prosesi idarə etməyi bacarmalıyıq. Ancaq bu zaman biz şagirdləri çətinliklə qarşılaşdırma, fikirləşməyə həmin çətinlikdən çıxmaq üçün yollar axtarmağa yönəldə bilərik.

Dərsdə problem situasiya yaratmaqla onun həllinə kömək edən sualların qoyulmasına çalışmalıyıq. Fəal idrak fəaliyyəti tələb edən suallar verməklə şagirdləri düşündürməliyik. Şagirdlər əvvəllər əldə etdikləri bilikləri tətbiq etməyi, müstəqil əqli nəticə çıxarmağı bacarmalıdırlar.

IV sinifdə şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətinin inkişafında qabaqcıl pedaqoci təcürübələrdən, metodik ədəbiyyatdan, tövsiyələrdən müntəzəm istifadə edirəm. Dərslərin daha keyfiyyətli təşkili üçün yeni təlim metodlarından, əyani vəsaitlərdən, sinifdən xaric tədbirlərdən geniş istifadə edirəm. Yaradıcı təfəkkür fəaliyyətinə şagirdlərin düşünüb tapmalarına üstünlük verirəm. Təbii ki, bu zaman şagirdlərə fərdi yanaşır, fənlər arasında əlaqə yaratmağa çalışıram.

Son illərdə isə fənlərarası əlaqə şəraitində inteqrasiyalaşdırılmış dərslərə daha çox üstünlük verirəm. İnteqrativ dərsdə proqram materialları canlı, əyani, həyati şəkildə şagirdlərə çatdırılır. Şagirdlərin özləri də bunun real iştirakçısı olurlar.

IV sinifdə İ.A. Krilovun «Qurd və quzu» təmsilini oxuyuram və şagirdlərin diqqətini birinci bəndə yönəldirəm:

Çay qırağında qəflətən naçar
Bir quzu bir gün oldu qurda düşər.
Quzu qorxub dayandı xeyli mөлul,
Qurd olarkən su içməyə məşğul.

- Verilən parça neçə mısradır? (4)

- Dörd mısradadır neçə söz var? (21)

- Ahəng qanununa tabe olmayan sözləri oxuyun (*düçar, məlul, məşğul*).
- Sətirdən-sətrə keçirilməsi mümkün olmayan sözləri seçib oxuyun (*çay, bir, gün, qurd, su*).

- Təmsildə verilmiş parçada neçə kar, neçə cingiltili samit var? (10 kar, 52 cingiltili).

- 52-ni 10 dəfə artırın (520).

- Yenə həmin parçaya diqqət edək. *Qurd* və *quzu* sözləri hansı nitq hissəsidir? (isim).

- İsmın hansı halındadır? (adlıq).

- Hər iki sözü ziyəlik və yönlük hallarında işlədin (*qurdun, quzunun, qurda, quzuya*).

- Hansı sözdə hal şəkilçisindən əlavə samit işləndi və nə üçün? (Quzu sözü *n* və *y* bitişdirici samiti qəbul etdi, çünki sonu saitlə bitən sözdür).

- Həmin parçada «bir gün» söz birləşməsinə diqqət edək. Bir gün neçə saatdır? (24).

- 1 saat neçə dəqiqə, neçə saniyədir? (60 dəqiqə, 3600 saniyə).

- *Qurd* və *quzu* necə heyvanlardır? (*Qurd* vəhşi, yırtıcı heyvandır, *quzu* ev heyvanıdır).

- *Naçar, düçar, məlul* sözlərinə diqqət edək.

Bu sözlərin mənasını açmaqda şagirdlərə kömək edirəm və belə bir sualla müraciət edirəm. Həmin sözlərə yaxın mənalı söz işlədin. (*Naçar- çarəsiz, ələcsiz qalmaq, düçar- rast gəlmək, məlul- kədərli olmaq*).

Sonra «rollu oyun»dan istifadə etməklə şagirdlərə həmin təmsildən səhnəcik ifa etmələrini tapşırıram.

Dilimizin gözəlliyi, zənginliyi, lazım gələndə başqa dillərdən alınma sözləri işlətməyimiz haqqında da şagirdlərə məlumat verirəm. Bu da şagirdlərin nitqinin inkişafına təsir göstərir.

Yuxarıda nümayiş etdirdiyim fənlərarası əlaqə şəraitində inteqrasiyalaşdırılmış dərstdən epizodlar ardıcılığı, bütövlüyü və maraqlı məzmunu ilə şagirdlərin inkişafına təkan verir.

İnteqrasiyadan istifadə etdiyim bir riyaziyyat dərsinin nümunəsi: «Təklilər və minliklər» bölməsi öyrənildikdən sonra, möhkəmləndirmə zamanı şagirdlərə belə bir tapşırıq verirəm:

- 19920 ədədini 10 dəfə azaldın. ($19920 : 10 = 1992$).

- Bu rəqəm sizə hansı hadisəni xatırladır? (Xocalı soyqırımını).

- Xocalı soyqırımını nə vaxt və kimlər tərəfindən törədilib? (1992-ci il 26 fevralda, qəddar ermənilər tərəfindən).

- Nə üçün ermənilərə qəddar deyirik? (Onlar çox amansızlıqla 20% torpaqlarımızı işğal ediblər).

- *Qəddar* sözünə yaxın mənalı söz deyın. (*zalım*).

- Xocalı haqqında kim bayatı bilir?

Əzizim qoşa dağlar,

Çatıb baş-başa dağlar.

Xocalını itirdim

Dönəsiniz daşa, dağlar!

- Ermənilər daha hansı soyqırımını törədib? (1918-ci il mart soyqırımını).

- 1918 ədədini 100 dəfə artırın: ($1918 \cdot 100 = 191800$).

- Bu ədəddə neçə sinif var? Göstərin! II s. Is. (191 800)

- I sinfin üzərinə 1 minlik əlavə edin və aldığınız ədədin üzərinə II sinfi gəlin. ($800+1000=1800$; $1800+191=1991$).

- Aldığımız ədəd sizə hansı əlamətdar hadisəni xatırladır? (1991-ci il 18 Oktyabr Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi günüdür).

- 1991-i 1 vahid azaldın. (1991-1=1990)
- Bu ödəd sizə hansı hadisəni xatırladır? (1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda faciəli Yanvar qırğını).
- Bu qırğının səbəbkarları kimlər idi? (Ruslar və ermənilər).
- Həmin gecə şəhid olmuş kimləri tanıyırsınız? (İlham, Fərizə, İlqar, Fuad, Larisa və b).
- Bəs ermənilərə qarşı mübarizədə şəhid olan Milli Qəhrəmanlardan kimləri tanıyırsınız? (Əlif Hacıyev, Fəxrəddin Musayev, Şikar Şikarov, Salatın Əsgərova, Çingiz Mustafayev və başqaları).

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları, şəhidləri haqqında şagirdlərə əlavə məlumat verir, onlar haqqında yazılmış kitablarla şagirdləri tanış edirəm.

Beləliklə, uşaqlar tədricən düşünməyə vərdiş edir, sayır, hesablayır, müqayisə aparır, müxtəlif yeni sözlərin mənasını öyrənirlər. Bu zaman öyrətməklə yanaşı, özümüz də öyrənirik. Təbii ki, belə qarşılıqlı anlaşma şəraitində keçirilən dərslər çox anlaşıqlı və yadda qalan olur.

Ümumiyyətlə, inteqrasiyadan istifadə zamanı problem situasiya yaratmaqla, müxtəlif metodlardan, əyanilikdən istifadə etməklə, şagirdlərə sərbəstlik verməklə, dərslər maraqlı keçir, yaxşı nəticələr alıram.

İnteraktiv dərslər şagirdlərə müəllimlə əməkdaşlığa, yaradıcı təfəkkürə, keyfiyyətli dərslərə təminat verən dərslərdir.

SİZİN KİTAB RƏFİNİZ

Pedaqogika

- A.O. Çernyayevski. Vətən dili. Latın və ərəb əlifbası ilə çapa hazırlayan akademik H.Əhmədov. Bakı, 2007, 193 səh.
- N.M.Kazımov. Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi. Bakı, 2007, 116 səh.
- A.A.Həsənov, Ə.Ə.Ağayev. Pedaqogika (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik), «Nasir» nəşriyyatı, Bakı, 2007, 493 səh.
- L.H.Rüstəмова, N.T. Hüseynova. Xüsusi pedaqogika. Bakı, 2007, 147 səh.
- L. K.Cəfərova. Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların ictimai həyat hadisələri ilə tanış edilməsi üzrə işin sistemi. Bakı, 2006, 109 səh.

Psixologiya

- Ə.Ə.Əlizadə. İdrak prosesləri və hisslər. Bakı, 2006, 345 səh.
- R.İ.Əliyev. Tərbiyə psixologiyası. «Nurlan», Bakı, 2006, səh.196.
- R.İ.Əliyev, M.Mustafayev. Azərbaycanda psixologiya elminin inkişaf tarixindən. «Nərgiz», Bakı, 2006, 213 səh.
- L. Əmrahlı. Psixoloji xidmət. (I kitab) Psixoloji xidmətin əsasları. Bakı, 2007, 284 səh.
- Ü.A.Əfəndiyeva. Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər məktəbə psixoloji hazırlığın əsası kimi. «MBM», Bakı, 2007, 127 səh.

UŞAQLARDA PSIXİ İNKİŞAFIN LƏNGİMƏSİNİN PSIXOLOJİ VƏ FİZİOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elmira KƏRİMOVA,

ARTPİ-nin xüsusi təhsil şöbəsinin elmi işçisi,
həkim – psixonevroloq

Uşaqlarda inkişafın ləngiməsi problemi bu gün respublikada həllini gözləyən problemdir. Bu problem həm xüsusi, həm də ümumi pedaqogika üçün aktualdır, çünki o, həm uşaqların səhhəti, həm də təhsildə müvəffəqiyyətsizliklə bağlıdır.

Psixi inkişafın ləngiməsi zamanı beyin strukturlarının ekzogen mənşəli zədələnməsi və beynin minimal (rezidual) disfunksiyası müşahidə edilir.

2002-ci ildə apardığım tədqiqatın nəticələrinə görə, müayinə etdiyimiz uşaqların 38 % - ni məhz əsl psixi ləngiməsi olan, 20 % - ni isə serebroastenik hallı uşaqlar təşkil edir. «Psixi inkişafın ləngiməsi» terminindən ancaq ilkin ləngimələrdə və serebroastenik hallarda istifadə edilir. (M.S.Pevzner, Q.Y.Suxareva və b.)

Psixi inkişafın ləngiməsinin yaranmasında doğuş zamanı patologiyayı əsas faktor kimi göstərmək olar, çünki yenə də həmin tədqiqatın nəticələrinə görə respublikamızda o, 50%-i təşkil edir. Bu rəqəmlər ilk növbədə həkimləri, valideynləri və müəllimləri düşündürməlidir.

Psixi inkişafın ləngiməsinin təzahürləri, əsasən, məktəbdə özünü büruzə verir: belə uşaqlar fiziki və psixoloji cəhətdən məktəbə hazır olmurlar, onlarda bəzi psixi proseslərin və funksiyaların ləng inkişafı müşahidə edilir. Onlar emosional – iradi sahənin və dərk etmə fəaliyyətinin yetkinlik dərəcəsinə görə daha erkən yaş səviyyəsindədirlər. Belə ki, onlarda ümumi biliklərin çatışmazlığı, dar dünyagörüşü, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin qeyri – dəqiqliyi, psixi proseslərin lazımcına formalaşmaması, məktəbəqədər motiv və maraqların üstün olması müşahidə olunur. Psixi inkişafın ləngiməsi zamanı uşaq bir yaş dövründən o birisinə keçərək, əvvəlki yaş dövrünə xas olan xüsusiyyətlərin təkcə bəzilərini mənimsəmiş olur.

İntellektual cəhətdən bu uşaqlar salamatdırlar, inkişaf üçün potensial imkanlar onlarda genişdir. Oliqofrenlərdən fərqli olaraq, psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda beynin qabıq strukturlarının, əsasən, alın hissəsinin ləng yetişməsi müşahidə olunur. Əgər oliqofreniyada beyin strukturlarının total və geriyə dönməz inkişafsızlığı müşahidə edilirsə, *ləngiməsi olan uşaqlar psixi inkişafın bütün qanunauyğun dövrlərini ləng də olsa, ardıcılıqla keçirlər.* «Ləngimə» termini

geriliyin yaş, dövrü xarakterini və müvəqqətiliyini vurğulayaraq, ləngimənin aradan qaldırılmasının mümkünliyünü təsdiq edir.

Respublikamızda psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlar üçün xüsusi məktəbəqədər müəssisələrin və məktəblərin olmaması onların sistemli şəkildə öyrənilməsinə çətinləşdirir. Psixi inkişafında ləngimə müşahidə edilən uşaqlar zənn etdiyimizdən qat – qat çoxdur və sayı getdikcə onların daha da artacaq.

İndi onlardan bəziləri kütləvi məktəbdə, bəziləri isə yardımçı məktəbdə təhsil alır. Kütləvi məktəbdə bu uşaqların inkişafında olan problemlər dərinləşir, biliklərinin kəsirliliyi artır. Əgər belə uşaq yardımçı məktəbə təyin olunursa, onda onun kütləvi məktəbə qayıtması perspektivi cüzdür. Deməli, bir çox uşağın gələcək taleyi psixi inkişafın erkən aşkarlanmasından, düzgün diaqnostikasından və erkən korreksiyasından asılıdır.

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlar üzərində müayinə və müşahidələr psixi ləngimənin əlamətlərini qruplaşdırıb, cədvəl şəklində təqdim etməyə imkan verir. Bu xüsusiyyətləri araşdırarkən, uşaqların aktual psixofizioloji inkişaf səviyyəsi nəzərə alınır. Bu cədvəldə bərabər və qeyri – bərabər sürətlə psixi ləngimənin əsas əlamətləri göstərilir. Ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri uşaq inkişafının ümumi qanunauyğunluqları ilə yanaşı, psixi ləngimənin xüsusiyyətlərini də bilsələr, uşaqların çətinliklərinin səbəblərini və onların aradan qaldırılması yollarını daha düzgün müəyyən edə bilərlər.

İnkişaf göstəriciləri	Bərabər sürətlə ləngiyən inkişaf	Qeyri-bərabər sürətlə ləngiyən inkişaf
Zahiri görünüş, davranış	Öz yaşından balaca görünürlər, cəld, səmimi olurlar.	Yaşca balaca görünürlər, somatik xəstəliklər və gərmənin pozulması müşahidə edilə bilər.
Lateralizasiyanın xüsusiyyətləri (yəni sol və sağ əl, ayaq, göz və qulağa üstünlük verilir).	Nəzərə çarpmır.	Solaxaylıq müşahidə edilir.
İşgüzarlıq, fəaliyyətin sürəti.	İşgüzarlıq aşağıdır, amma oynamaqdan yorulmurlar, çox impulsiv olurlar.	İşgüzarlıq çox aşağıdır, xüsusən də somatik xəstəliklər mövcud olduğu halda.
Adekvatlıq	Aktual psixofiziki inkişafa uyğundur.	Kifayət qədərdir.
Tənqidi yanaşma	Aktual psixofiziki inkişafa uyğundur.	Bir qədər aşağıdır.
Təlimə uyğunluq.	Aktual psixofiziki inkişafa uyğundur.	Yaşa uyğundur.
Koqnitiv sferanın inkişafı	Aktual psixofiziki inkişafa uyğun.	Kifayət qədər inkişaf edilə və yaşa uyğun ola bilər.

Oyun zamanı fəaliyyət	Aktual psixofiziki inkişafa uyğun	Oyunların məzmunu və mənası yaşa uyğun olur, affektiv komponentlər daha çox gözə çarpır; belə uşaqlar oyunda aparıcı mövqe tutmağa çalışırlar.
Emosional sferanın və şəxsiyyətin inkişafının xüsusiyyətləri	Cəld, səmimi, həmyaşlıları ilə az ünsiyyətdə olan, əsasən, oyun maraqları ilə yaşayan uşaq.	Çox emosional, tərs, öz istəyinə hər hansı yolla nail olan uşaq. Özünütənqid aşağı olduğundan özünü qiymətləndirmə yüksəkdir.
Lazimi inkişaf və korreksiyaedici iş	Hərəkəti və koqnitiv korreksiya işi oyun kimi və oyunun motivasiyası nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.	Hərəkəti korreksiya, affektiv (emosional) sferanın korreksiyası (oyun vasitəsilə)

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqların məktəbə hazırlığının psixoloji aspektlərinin müqayisəli araşdırılması böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Normal inkişaf etmiş 6 yaşlı uşaq məktəbə fiziki və psixoloji cəhətdən hazır gəlməlidir; onun intellektual və emosional – iradi sahəsi artıq sistematik təlimə hazırdır. Yəni uşaq «məktəbli» pozisiyasından irəli gələn bütün şərtlərə hazır olur.

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşağın şəxsiyyətinin isə bütün sahələri inkişafda geri qalır.

A.V.Zaporozets qeyd edir ki, «məktəb təliminə hazırlıq uşaq şəxsiyyətinin bir – biri ilə sıx bağlı olan keyfiyyətlərindən ibarət bütöv sistemdir». (Запорожец А.В. «Интеллектуальная подготовка детей к школе». «Дошкольное воспитание», 1977, №8, с.35.)

Məktəbə psixoloji hazırlığın konkret tutumu, məzmunu daimi deyil. O, fərdi və yaş psixologiyasının xüsusiyyətlərini, məktəbə hazırlığın səviyyəsini və s. özündə cəmləşdirir.

Məlumdur ki, məktəbə hazırlıq intellektual, və sosial və emosional – iradi hazırlıqdan ibarətdir. *İntellektual hazırlıq* uşağın bildiyi şeir və nağılın sayı ilə yox, məktəbəqədər dövrdə müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə, sərbəst nəticə çıxarmaq bacarığına yiyələnməsi ilə müəyyənləşir. İndiki uşaqlar hər tərəfdən informasiya ilə əhatə olunduğundan, onlar yeni söz və ifadələri tez mənimsəyirlər, onların lüğət ehtiyatı müəyyən mənada genişdir, amma lüğət ehtiyatının sürətlə artması təfəkkürün də eyni sürətlə inkişaf etməsi demək deyil.

Uşaqların təfəkkürünün fəallaşdırılması aktual inkişaf səviyyəsini nəzərə alıb, gələcək inkişaf zonasına müraciət etməni nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, aktual inkişaf zonası uşağın əldə etdiyi bilik və bacarıqların sayı və ehtiyatıdır.

«Gələcək inkişaf zonası» anlayışını L.S.Viqotski belə izah edirdi: «Müstəqil bacardığından əməkdaşlıqda bacardığına keçmək imkanı uşağın inkişafında dinamikanın olmasını xarakterizə edən əsas və ən həssas simptomdur».

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda ümumiləşdirici təfəkkür əyanidir, real əşya və real hərəkətlərə əsaslanır. Praktiki fəaliyyət əsas rol oynayır. Bu fəaliyyətin daxilində əyani – hərəkəti və əyani – mücərrəd təfəkkür mühüm yer tutur. Təfəkkürün bu formalarının potensial imkanları məntiqi təfəkkürdən geri qalmır və ümumi əqli inkişafda özünəməxsus yer tutur.

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlar intellektual cəhətdən qeyri-fəaldırlar, onların intellektual təəssuratları və maraqları məhduddur. Bəzən ən sadə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirə bilmirlər; amma məsələ oyun şəklində və ya praktik səpkidə keçirilərsə, onlar bu məsələni düzgün həll edirlər. Bu uşaqları düşünməyi, dərk etməyi tələb edən fəaliyyətə qoşmaq lazımdır ki, onlar özləri əşyaların eyniliyini və fərqi müqayisə edib yeni xüsusiyyətlərini mənimsəsinlər.

Alimlər belə fikirdədirlər ki, mücərrəd təfəkkürün inkişafının lazımlıca qiymətləndirilməməsi bəzi mənəvi – psixoloji keyfiyyətlərin formalaşmasında geriliyə gətirir: uşaqlar emosional cəhətdən sönük olur, təbiətin və incəsənətin gözəlliklərinə biganə qalırlar.

2004-2005-ci tədris ilində Bakının uşaq bağçalarında uşaqların məktəbə hazırlığının səviyyəsi yoxlanılmış, uşağın əqli məsələləri yeni üsullarla həll etmək bacarığı, yəni potensial imkanları qiymətləndirilmişdir. Uşağın əqli inkişafının səviyyəsinin qiymətləndirməsində göstərilən köməyin miqdarı əsas meyar kimi götürülüb.

Yoxlamaya izahat

Yoxlanılan psixi inkişaf sahələri:

- ümumi hazırlıq (adı, soy adı, valideynlərinin adı, ailənin tərkibi; yaşadığı kənd, rayon, şəhər);
- şifahi nitqin inkişaf səviyyəsi (nitqin xarakteristikası, söylədiyi şerin, nağlın məzmununun dərk edilməsi və s.);
- lüğət ehtiyatı (isim, sifət, fəlzü lüğətinin inkişaf səviyyəsi);
- ətraf mühit haqqında bilik və təsəvvürlərin inkişaf səviyyəsi (canlı və cansız təbiət, onun fərqi; bitki aləmi, fəslü dəyişiklər, meyvə, tərəvəz və s.);
- riyazi təsəvvürlər (miqdar, miqdarın tərkibi, «az – çox – bərabər» anlayışları, həndəsi fiqurların müqayisəsi və fərqləndirilməsi);
- məkana və zamana bələdlik (sağ – sol, yuxarı – aşağı, irəli – geri, səhər – axşam, gecə – gündüz, tez – gec və s.);
- savad təlimi (hərfləri tanımaq, çap hərfləri yazmaq, sözü hecalara ayırmaq və s.);
- rəsm, yapma (rəng, forma anlayışları, qrafik imkanların səviyyəsi və s.)

Yoxlama zamanı aşağıdakılara riayət olundu:

- yoxlama eyni vaxtda, saat 10-dan 12-dək aparılıb;
- yoxlama fərdi şəkildə aparılıb.

Qiymətləndirmə:

5 bal – suallar düzgün və tez cavablandırılır;

4 bal – cavablar düzgün, amma qətiyyətsiz və ləng verilir;

3 bal – cavablarda müəllimin köməyindən istifadə olunur;

2 bal – uşaq müəllimin köməyindən də düzgün istifadə edə bilmir.

Nəticələr. Yoxlama uşaqlarda ilk növbədə daxili və zahiri gərginliyi müəyyən etdi. Sonrakı günlər bu gərginliyin azalmasına baxmayaraq, uşaqların böyükklərlə ünsiyyət qurmaq bacarığı inkişafda geri qalır, bəzilərində qapalıq, qeyri – səmimiyyət, böyük – kiçik münasibətləri və böyükklərin peşə vəzifələrini dərk etmə bilməmələri və s. müəyyən edilir. Bundan başqa, uşaqlarda şifahi nitq sahəsi, riyazi təsəvvürlər, yaşlarına müvafiq məkan, zamanı anlayışları inkişafdan geri qalır.

Təsviri incəsənət sahəsində uşaqların qrafik imkanları az, təxəyyülləri zəif inkişaf etməklə ilin fəsilləri ilə məhdudlaşır, insan təsvirləri isə natamamdır.

Ümumiyyətlə, uşaqlara bilikləri təqdim edərkən, tərbiyəçilər mexaniki yaddaşa və uşaqlarda mexaniki vərdişlərin aşılmasına daha çox yer ayırırlar, halbuki mexaniki vərdişlər məktəbə hazırlığın göstəricisi deyil. Bu yaşda artıq mücərrəd təfəkkürün başlanğıc forması inkişaf etdirilməlidir. Uşaqların təxəyyülünün və kreativ təfəkkürünün inkişafına daha çox fikir verilməlidir.

Yoxlama zamanı tərbiyəçilərin təklifi ilə 3 uşağın psixi inkişafı daha ətraflı öyrənilib və onlarda psixi ləngimənin əlamətləri müəyyən edilib. Onlarla imkan dairəsində tərbiyəçilərin fərdi məşğul olmalarına baxmayaraq, bu uşaqlar məktəbə hazırlıqsız gedəcəklər. Onları məktəbdə böyük çətinliklər gözləyir.

L.İ.Bojoviçin fikrincə, intellektual hazırlıq məktəbə hazırlığın yeganə şərti deyil. *Şəxsiyyəti və sosial – psixoloji hazırlıq* uşağın yeni, «məktəbli» sosial mövqeyini öz üzərinə götürməyə hazır olması məktəbə, dərş fəaliyyətinə, müəllimlərlə və özünə münasibəti ilə ifadə olunur.

Məktəbəqədər yaş dövründə məktəb keyfiyyətləri tam formalaşa bilməz, çünki yaxşı məlumdur ki, uşaqda psixoloji yenitörəmələr aparıcı fəaliyyət növü çərçivəsində formalaşır. Deməli, məktəb keyfiyyətləri məhz məktəb fəaliyyəti zamanı formalaşmalıdır – amma bunun üçün uşaq sosial cəhətdən kamil olmalıdır, məktəb keyfiyyətlərini mənimsəməyə hazır olmalıdır. Məktəbə qəbul olunmaq, məktəbli olmaq deyil: bu təşəkkül, məktəbli həyatına daxil olma L.S.Viqotskinin «litik dövr» adlandırdığı bütün ibtidai məktəb dövrünü əhatə edir.

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda «sosial kamillik» deyilən amil inkişaf etməyib: bu uşaqlar məktəbə getmək istəmir, məktəbdən qorxurlar; orada oynamaq imkanı olmadığından, onu sevmirlər.

Şəxsiyyəti və sosial – psixoloji hazırlığın əsas şərtlərindən biri də kommunikativ keyfiyyətlərin formalaşmasıdır. Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlar müəllimlərlə və sinif yoldaşları ilə məhsuldar ünsiyyət qura bilmirlər.

A.V.Zaporojets qeyri – iradi, situativ ünsiyyətdən iradi, kontekstli ünsiyyətə keçidi məktəbə psixoloji hazırlığın vacib şərti hesab edirdi. Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda bu keyfiyyət hələ də formalaşmamış olur. Kontekstli ünsiyyətin formalaşması dərəcəsinə müəyyən edən tədqiqat uşaq bağçalarının böyük və hazırlıq qruplarında keçirildiyindən, məlum uşaq oyununun modifikasiyası idi. Uşaq tədqiqatçıya cavab verərkən, qadağa qoyulmuş sözlərdən istifadə etməməli idi. Qadağan edilmiş sözlər «bəli», «yox» və «bilmirəm» idi. Verilən suallar isə

uşaqları bu sözlərdən istifadə etməyə məcbur edirdi. Situativ ünsiyyətdən kontekstli ünsiyyətə keçə bilən uşaqlar suala impulsiv deyil, oyunun qaydalarına uyğun cavablar verməlidirlər. Düzgün və səhv cavabların nisbəti isə uşaqda iradi ünsiyyət qurmaq bacarığından xəbər verir.

Tədqiqatın əvvəlində ənənəvi sual – cavab əsasında uşağa necə cavab verməsini öyrədirlər. Əgər uşaq təlimatı düzgün başa düşübsə, onda eksperimentə başlamaq olar.

Metodika 25 sualdan ibarət idi: onlardan 19- u provokasion, 6 –sı isə neytral idi. Eksperimentdə 36 uşaq iştirak etmişdi.

Eksperiment zamanı uşaqların cavabları qiymətləndirilmirdi. Eksperimentdən sonra uşaqlar qadağan edilmiş sözləri deməli və «Onlardan istifadə etmişdin ya yox?» sualına cavab verməliydilər. Qeyd edim ki, eksperiment oyun formasında keçirildiyindən, uşaqların çox xoşuna gəldi, heç kəs onda iştirak etməkdən imtina etmədi.

Eksperimentin nəticələri aşağıdakıları müəyyən etdi:

- 1) düzgün cavabların orta sayını;
- 2) ən çətin və ən asan sualları;
- 3) ən asan suallar

5–6 yaşlı uşaqların (böyük qrup) cavabları fərdiliyi ilə seçilirdi. Ən sadə suallar bunlar idi: «Sən bağçaya gedirsən?» və «Sən bağçaya getməyi xoşlayırsan?». Ən mürəkkəb suallar bunlar idi: «İnək uça bilir?» və «Həkim uşaqların saçın qırxır?», Bu da, əlbəttə, bu sualların yaratdığı emosional reaksiya ilə bağlıdır. Uşaqların hamısı təlimatı yadda saxlamışlar. Uşaqların 35% (8 uşaq) öz cavablarını adekvat qiymətləndirdilər, yəni qadağan edilmiş sözlərdən istifadə etmələrini qeyd etdilər. Uşaqların 20% (6 uşaq) qadağan edilmiş sözlərdən istifadə etmədiyini qeyd etdilər, 45% (10 uşaq) isə «Bilmirəm» dedi. Hər cavaba orta hesabla 2 dəqiqə vaxt sərf olundu.

N.A.Lisina qeyd edir ki, məhz 6 – 7 yaşında uşaq ilk dəfə kontekstli ünsiyyət yaranmağa başlayır. (Н.А.Лисина. Общение со взрослым у детей первых 7 лет жизни. Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. М., 1978.). Eksperiment zamanı sualların məzmunundan, suallara emosional münasibətdən irəli gələn fərdilik və qeyri – sabitlik bunun sübutudur.

6–7 yaşlı uşaqlarla (hazırlıq qrupu) eyni eksperiment keçirilib. Bu yaş dövrü pedaqogika və psixologiyada məktəbəqədər və kiçikyaşlı məktəb dövrü arasında keçid sərhəd dövr sayılır. Bu dövrdə formalaşan kontekstli ünsiyyətin məktəbə psixoloji hazırlıqda rolu böyükdür. Ən sadə suallar bunlar idi: «Sən bağçaya gedirsən?» və «Sən həkimə getməyi xoşlayırsan?». Eksperimentin sonunda uşaqların hamısı instruksiyayı yadda saxlamışlar. Uşaqların 67% (8 uşaq) öz cavablarını adekvat qiymətləndiriblər; 13% (1 uşaq) «Bilmirəm» deyər, cavab veriblər; 20% (3 uşaq) qadağan edilmiş sözlərdən istifadə etmədiyini söyləyib, halbuki bu həqiqətə uyğun deyildi. Hər suala orta hesabla 3 dəqiqə sərf olunub. Hazırlıq qrupunun uşaqları eksperimentin nəticələrində maraqlıydılar: onlar tez – tez soruşurdular, düzgün cavab veriblər ya yox, onlara qiymət yazılacaq ya yox, və s. Böyük qrupa nisbətən, hazırlıq qrupunda öz cavablarını düzgün qiymətləndirən uşaqların sayı,

həmçinin cavablara sərf edilən vaxt daha çox idi. Bu uşaqlar suallardan yaranan situasiyanın şərtliyini (kontekstini) yaxşı başa düşürlər: Orta qrupun uşaqları «Sənin adın ...? (burada tamamilə başqa ad deyilirdi) sualı səslənəndə, elə bilirdilər ki, biz doğrudan da onların adını sadəcə səhv salmışıq və öz adlarını deyirdilər, yəni onlar üçün bu sual çox sadə idi, böyük qrupun uşaqları isə bu sualın şərtliyini, onları çaşdırmaq üçün verildiyini başa düşürdülər. Burada səmimi cavab qeyri – mümkün idi, ona görə də sual bu qrup üçün mürəkkəb suala çevrilir.

Alınan nəticələr göstərir ki, məktəbə psixoloji hazırlığın mühüm şərtlərindən olan kontekstli ünsiyyətin əsasları məhz böyük məktəbəqədər yaş dövründə formalaşır.

Emosional – iradi hazırlıq. Normal inkişaf etmiş uşaqda hərəkətlərin əsasını təkcə hisslər yox, həm də fikir və mənəvi hiss təşkil edir; hərəkət artıq müəyyən mənə daşımağa başlayır. İradilik 6 yaşlı normal inkişaf etmiş uşağın davranışında onun istədiyini yox, zəruri işi görməkdə, ictimai tapşırıqları yerinə yetirməkdə, hiss və aparıcı motivlərə tabe olmaqda özünü biruzə verir.

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda emosional – iradi sahənin inkişafdan qalması halları müşahidə olunur: onlar oyunu təlim fəaliyyətindən üstün tuturlar. Onların davranışında və ünsiyyətində infantillik cizgiləri mövcud olmaqla özünəxidmət vərdislərinə gec yiyələnirlər. Bu, neyropsixoloji cəhətdən emosional – iradi sahəyə cavabdeh olan beyin qabığının alın strukturlarının ləng yetişməsi ilə izah olunur.

Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqları xarakterizə edən keyfiyyətlər qeyri – müstəqillik, qeyri-təşəbbüskanlıq, özünəəzərinin aşağı olması və konformluqdur.

Ümumiyyətlə, müəllim və tərbiyəçilər yaxşı bilirlər ki, psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda iradiliyin tərbiyəsi çox vaxt və səbr tələb edən bir prosesdir. İradiliyi məktəbəqədər yaş dövründən tərbiyələndirmək lazımdır: uşağın istədiyini deyil, zəruri işi yerinə yetirməsi üçün oyundan, stimula – motivlərdən istifadə etmək məqsədə uyğundur.

6 yaşlı normal inkişaf etmiş uşaqda hər şeyi bilmək, öyrənmək həvəsi, yeni biliklərə yiyələnmək istəyi dərs motivlərinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu xüsusiyyətlər psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda «yox» dərəcəsinə düşür.

Sınıflarında bu cür şagirdləri olan müəllimlərlə söhbətlərdən məlum olur ki, onlar belə uşaqlarla işləyərkən, həvəsləndirici formada stimula – motivlərdən istifadə edirlər; əşya və hadisələrdə yeniliyi görməyi öyrədirlər; müxtəlif üsullarla onlarda intellektual fəallığı inkişaf etdirirlər; dərs materialını hissə – hissə başa salırlar, belə uşaqlara fərdi yanaşmağa çalışır, onlara nisbətən daha çox vaxt ayırırlar. Bununla əlbəttə ki, psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqların problemi həll olunmur.

İnklüziv təhsilə istiqamətlənmiş və bu sahədə xeyli işlər görüldüyü indiki dövrdə problemin həlli Təhsil, Səhiyyə və Əhəlinin Sosial Təminat nazirliklərinin əlaqələndirilmiş fəaliyyətini tələb edir.

Bunun üçün respublikada aşağıda göstərilənlərdən ibarət fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsini zəruridir:

valideynlərin maarifləndirilməsi; risk qrupuna aid olan uşaqlar haqqında məlumatın ilk gündən doğum evlərindən sahə həkimlərinə çatdırılması; belə uşaqların daim həkimin nəzarəti altında olması (dispanzerləşdirmə);

- respublikada «Erkən aşkarlanma və erkən kompleks kömək» sisteminin yaradılması, erkən yaş dövründə müəyyən edilən defektin, o cümlədən, psixi ləngimənin, erkən korreksiyası daha yaxşı nəticə verir; erkən aşkarlanma və erkən kompleks kömək proqramlarının işlənməsi;

- bu sistem, Qərb ölkələrində və Rusiyada olduğu kimi, inklüziv təhsilin tərkib və başlanğıc hissəsi olmalıdır, çünki

- psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqların tərbiyə və təliminin xüsusi təşkili: bu məqsədlə uşaq bağçalarında xüsusi qrupların, kütləvi məktəblərdə xüsusi korreksion siniflərin açılması günün tələbidir; məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqlar 8 – 8,5 yaşadək korreksiya və inkişafedici proqramlar əsasında tərbiyə alaraq, inkişafda normal uşaqlara çatmaq imkanı əldə edirlər;

- kütləvi məktəblərdə xüsusi siniflərin («bərabərləşdirici siniflərin») açılması məqsədəuyğundur-bu siniflərin proqramı kütləvi, amma bir il də uzaldılmış və əlavə edilmiş olmalıdır; məsələn, xüsusi ibtidai sinifdə uşaq əlavə bir il IV sinifdə oxuyur; ilin sonunda tibbi-pedaqoji komissiyanın qərarı ilə uşaq ya kütləvi məktəbin V sinfinə, və ya yardımçı məktəbin IV sinfinə keçirilir; xüsusi siniflərdə uşaqların sayı 12-15-dən artıq olmalıdır;

- xüsusi proqram (ətraf aləmlə tanışlıq və nitq inkişafı proqramları, fənn proqramlarına propedavtik və əlavə hissələrinin daxil edilməsi və s.), dərslik və dərs vəsaitlərin hazırlanması və s.

Ədəbiyyat

- 1.Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М., 1973.
2. Lisina M.İ. Problemi ontoqeneza obheniə. M., 1992.
3. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. B., 1989.
4. Həmzoyev M. Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı, «TS», 2000.

Общие психологические и физиологические проблемы младших школьников с задержкой психического развития Резюме

Данная статья посвящена актуальной для общей и специальной педагогики проблеме задержки психического развития (ЗПР)

В ней приводятся данные по распространенности ЗПР в республике: дается сравнительная характеристика нормальных детей и детей с ЗПР, и др. Статья обогатена результатами экспериментов, проведенных в детских дошкольных учреждениях.

General psychological and physical problems of delay of mentally development of preschool children

Resume

Given article devoted to the actual for the general and special pedagogics to the problem of delay of mentally development. Carrys out the facts on spreading (DMD) in Republic: is given compared characteristics of normal children and children of (DMD) and so on. The article enriched with the result of experiment, carried out in children's preschool institutions.

KOR VƏ ZƏİFGÖRƏN UŞAQLARIN TƏRBIYƏSİNƏ DİQQƏTİ ARTIRAQ

Gülnarə Məhərrəmova,

Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi

Yaşadığımız cəmiyyətdə dünyaya gələnlərin bir qismi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlardır. Onlar digər adamlar kimi böyüyür, boy atır, fiziki və əqli cəhətdən inkişaf edirlər. Onların hər biri fiziki cəhətdən qüsurlu (kar və zəif eşidən, kar və lal, kor və zəifgörən, pəltək və kəkələyən, əqli cəhətdən geridəqalan və s.) olduqlarını bilir, cəmiyyətdən, hətta ailə üzvlərindən təcrid olunmağa çalışır. Belə tənhalığa çəkilmə onların qəlbini sıxır, utancaq, yazıq, müti böyümələri ilə nəticələnir. Çox vaxt onlar özlərini artıq adam hesab edirlər.

Bununla belə, tərbiyə işi düzgün qurulduqda əlillərin içərisindən çox bacarıqlı adamlar-alimlər, şairlər, öz işinin ustası olan sadə peşə adamları meydana çıxır.

Respublikamızda fiziki cəhətdən qüsurlu, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün xüsusi internat məktəbləri fəaliyyət göstərir. Həmin məktəblərdə bacarıqlı mütəxəssislər, qayğıkeş insanlar onların keşiyində dayanırlar. Onlar xüsusi dərslilər və dərs vəsaitlərinin, xüsusi metodların köməyi ilə uşaqlara təlim verir, onların tərbiyəsi ilə məşğul olurlar.

O da bir həqiqətdir ki, valideynlərin bəziləri müxtəlif səbəblər üzündən şikəst övladlarını xüsusi məktəblərə vermirlər. Bunu nəzərə alaraq bu gün bütün dünyada inkluziv təlimin həyata keçirilməsi istiqamətində güclü iş gedir. Belə bir tədbir ona görə həyata keçirilir ki, əlil uşaqlar da özlərini cəmiyyətin bərabərhüquqlu, normal üzvü hesab etsinlər.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların içərisində korlar və zəif görənlər daha böyük diqqət tələb edir. Xüsusi təhsilin bu növü ilə pedaqogika elminin tiflopedaqogika sahəsi məşğul olur. Tiflopedaqogika kor və zəifgörən uşaqların bir növ təmizə çıxarılması, hüquqlarının özlərinə qaytarılması üzrə iş aparır.

Görmənin pozulması heç də insanın cəmiyyətdə ünsiyyətə girməsi, fəal ictimai-faydalı fəaliyyətlə məşğul olması üçün aradan qaldırılması mümkün olmayan maneə deyil.

Kor və zəifgören xüsusi məktəbin işi ilə yaxından tanış olduqdan sonra oranın humanist kollektivinin əməyi bizi valeh etdi. Məktəbdə kor və zəifgörelərin təhsili və tərbiyəsi üçün müasir tələblərlə səsleşən hər cür şərait yaradılıb. Görüş və müsahibə prosesində tədris prosesinin əsas normal təşkili haqqında müəyyən qənaətə gəldim. Bizi düşündürən həmin uşaqların tərbiyəsi, onlarda öz varlığını, mənliyini hiss etmək, cəmiyyətə qaynayıb-qarışmaq arzularının həyata keçirilməsi oldu.

Bu istiqamətdə işə nədən başlamaq daha məqsədəuyğundur? Belə bir qənaətə gəldik ki, hər şeydən əvvəl, kor və zəifgörelərin özünəxidmət əməyindən başlamaq və sadə məişət əməyi məsələlərini qaydaya salmaq lazımdır, lakin necə?

İlk addımlar göstərdi ki, onların əksəriyyəti ən sadə işləri çox ləng və təhrif olunmuş şəkildə yerinə yetirirlər. Təbii hərəkətlərdən, vaxtında qazanılmalı vərdislərdən məhrum olan bu uşaqlarda dərin beyin patalogiyası nəticəsində görmək istədikləri əməliyyatla əl-qol, ümumiyyətlə, bədən hərəkətləri arasında uyğunsuzluq özünü göstərir. Onlardakı inversiya üzrə hərəkəti stereotipləri aradan qaldırmaq üçün tərbiyəçilər çox işləməlidirlər. Bu zaman uşaqların istək və arzuları, nələrini etmək istəmələri nəzərə alınmalı, heç bir zorun tətbiq olunmasına yol verilməməlidir.

Adətən, kor və zəifgören uşaqlar körpəlikdən özlərinin əvəzinə yaşlıların iş görmələrini xoşlayır və bu qaydaya alışırlar. Onların hər hansı tərzdə müstəqilliyə əl atmaları rəğbətəlməli, bu zaman yanlışlıqlara çox ehtiyatla düzəliş verilməlidir. Uşaq köynəyinin yaxasını düymələyərəkən birinci düyməni ikinci deşikdən keçirir. Belə halda onun işini alqışlamaq, lakin sonra demək lazımdır ki, köynəyin axırını yoxlasın. O, köynəyin bir tərəfində düymənin artıq qaldığını, onun qarşı tərəfində deşiyin olmadığını gördükdə səhvinin səbəbi üzərində düşünür, düymələri açır, birinci düymənin qarşısındakı müvafiq deşiyi tapır və düyməni oradan keçirir.

Kor və zəifgören kiçikyaşlı uşaq üzərində müşahidələr göstərir ki, nahar zamanı əllə yeməyə üstünlük verir. Tədrisən ona qaşıqdan istifadə etmək öyrədilir. Qasığı düz tutmağın özü onun üçün çətin prosesdir. O, qasığı ovucu ilə, lap yaxından, üzü aşağı tutur, xörək götürəcək qabdan kənara aparır, onu qaba toxundurub dağıdır, xörəyi lazım olandan çox və ya az götürür, qasığı çənəsinə yönəltdir, onun içindəkini tam ağızına ala bilmir, sulu xörəyi üstünə dağıdır və s. bütün bu prosesləri səbrlə öyrətmək, vərdiş halına salmaq çox vaxt və gərgin əmək tələb edir.

Beləliklə, yaşlılarla uşaqların birgə fəaliyyəti baş verir: yaşlılar başlayırlar, uşaqlar davam etdirirlər. Bu, kor və zəifgören uşaqlarla ilkin tərbiyə işinin çox mühüm mərhələsidir.

Burada gətirdiyimiz bir-iki sadə misal oxucularda kor və zəifgören uşaqlarla işin xarakteri haqqında təsəvvür yaratmaq, belə uşaqların cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirmək üçün hamılıqla humanist tərbiyəvi işin aparılmasını işıqlandırmaqdır.

TƏRBIYƏT MƏ PROBLEMİNİN AKTUALLIĞ I

Ağahüseyn HƏSƏNOV,
pedaqoji elmlər doktoru,
professor

İnsanın tərbiyə olunması tarix boyu bəşəriyyətin qarşısında duran əsas vəzifə olmuş və müasir zamanəmizdə də bu problem öz aktuallığında qalır. Nə qədər ki, yeni nəsil dünyaya gəlir və bir o qədər də tərbiyə zəruri hal kimi həmişə qlobal problem olaraq qalacaqdır. İnsan sivilizasiyası inkişaf etdikcə əsas pedaqoci anlayış olan tərbiyə daha yüksək əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Tərbiyə elmi baxımdan pedaqogika elmi termininə nisbətən çox qədim anlayışdır. XVII əsrin əvvəllərində bir elm kimi formalaşmağa başlayan pedaqogika inkişaf etdikcə, nədənsə tərbiyə müstəqil pedaqoji anlayış (müstəqil proses) kimi öz geniş sərhəni tapır.

Mövcud pedaqoji ədəbiyyatda dərin kök salmış bu elmi təhlil tərbiyənin təlimlə vəhdətdə və tərbiyənin təlim prosesində həmişə mövcud olduğunu inkar etmir. XIX əsrin ortalarından başlayaraq təlim tərbiyənin vahid pedaqoci proses olması haqqında tutarlı fikirlər də olmuşdur. Nədənsə bu vacib məsələlərə pedaqogika elmində əhəmiyyət verilmədiyindən tərbiyənin elmi mahiyyətinin açılması hələ də mübahisəli qalmışdır.

Hər hansı bir elmi anlayış kimi tərbiyə də məzmun etibarilə ictimai şüurun formasıdır və tərbiyətmədə məqsəd məhz ictimai şüurun formalaşdırılması və intellektin ümumi inkişaf etdirilməsidir, lakin tərbiyətmənin anatomik fizioloqi əsası var. Əgər təbiətdə olan bütün canlılara diqqətlə nəzər yetirsək, onların fizioloqi və psixi cəhətdən necə dəyişdiyini, balasını necə qoruyub bəslədiyini görürük. Uşağı dünyaya gətirən ananın fizioloji durumu sübut edir ki, həqiqətən tərbiyənin anatomik fizioloqi əsasları var. Şüur isə tərbiyənin məzmununu ictimai qanun kimi müəyyən edir. Bu səbəbdən uşağın tərbiyə olunması zəruri ictimai-sosial hal kimi meydana çıxır. Bəşəriyyətin tarix boyu əldə etdiyi mənəvi dəyərlər əsasında ictimai münasibətləri müəyyənləşdirən qanunlar, insan aliliyini əhəngdar formalaşdırma bilən fəzilət əxlaqi anlayışlar, insanın vətəndaşlıq hüququnu müəyyənləşdirən mövcud qanunlar tərbiyənin məzmununu təşkil edir. Deməli, ictimai münasibətlərin daşıyıcısı olan insanı mənəvi, əxlaqi, fiziki, iqtisadi, siyasi, estetik, hüquqi qanunlar əsasında tərbiyə

etmək inkaredilməz həqiqətdir. Bu səbəbdən tərbiyəetmənin mahiyyətinin elmi baxımdan aydın dərkı yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyə məzmunı etibarilə müxtəlif mənələrdə: geniş pedaqoci, geniş sosial və dar mənələrdə şərh olunur. Sual olunur: Görəsən, sosial mənədə işlənən tərbiyə anlayışının pedaqoci mənədə işlənən tərbiyə anlayışından məzmun etibarilə fərqi nədən ibarətdir? Fikrimizcə, bu fərqi tapmaq çox çətindir. Pedaqoci mənədə işlənən tərbiyənin tərkib hissələrinin məzmununu sosial mənədə məzmununu dəyişirmi? Əxlaqi kateqoriyalar olan vətənpərvərlik, insan-pərvərlik, təbiətsevərlik, əməksevərlik, mərdlik, cəsurluq, igidlik, qəhrəmanlıq, düşməne nifrət, ədəblilik, nəciblik, nəzakətlik, ləyaqətlik, vicdanlılıq, xəlqilik, dövlətçilik, millilik və s. anlayışları sosial mənədə götürsək, görəsən, bir fərq olarmı? Əgər belə bir fərq yoxdursa, demək olar ki, tərbiyənin sosial və dar mənəsi yoxdur. Geniş mənədə başa düşülən tərbiyəetmə anlayışı yalnız və yalnız sosial tələbatdır.

Klassiklərin dili ilə desək, təlimdə tərbiyəetmə bu və ya digər formada həmişə mövcuddur. Əgər tərbiyəetmə təlimdə mövcuddursa, pedaqoji ədəbiyyatda işlənən təlim, tərbiyə və təhsil prosesləri anlayışlarına da öz münasibətimizi bildirməliyik. Əgər həqiqətən tərbiyəetmə və təhsilləndirmə ayrıca bir proses kimi mövcuddursa onda təlim nəyə lazımdır ?!

Mövcud olan üç əsas pedaqoci anlayışdan ikisi- təhsil və tərbiyə öyrənilir. Üçüncüsü, yəni təlim öyrədir. Bu fikirdən məlum olur ki, proses təlimdir. Təhsillənmə və tərbiyə olunma təlim prosesində yaranır. Sual olunur: proses nədir? Proses işin gedişi deməkdir. Hər hansı bir fəaliyyət prosesidir: məsələn, əmək prosesi, ünsiyyət prosesi, maddələr mübadiləsi prosesi, danışmaq prosesi, istintaq prosesi, tədqiqat prosesi və s. Təlim də pedaqoji anlayış kimi təhsil və tərbiyəni həyata keçirən iş prosesidir. Tərbiyəetmə bütün hallarda təlim vasitəsilə həyata keçirilir. Təlim prosesində uşaqlarda müəyyən bilik, bacarıq, vərdiş, inam, əqidə, adətlər sistemi formalaşır ki, bu da müstəqil fəaliyyət zamanı onların düşüncə tərzini, əxlaqi münasibətlərini özlərinə məxsus formada tənzim edir.

Deməli, müstəqil tərbiyəetmə planlı təlim prosesinin nəticəsindən yaranan inkişafdır ki, bu da insanın təbiətə, cəmiyyətə, əməyə, xalqa, Vətənə, özünə və başqasına olan münasibəti formasında təzahür edir. Deməli, tərbiyə konkret öyrənilən məzmundur, o, ayrıca müstəqil proses kimi mövcud deyil. Təlim bir proses kimi, tərbiyənin, həm də təhsilin məzmunundan asılı olaraq fəaliyyətə çevrilir.

İndiyə qədər pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyə həmişə təlimlə müqayisə olunur. Güya tərbiyənin öz məzmununu və xüsusiyyətləri, təlimin isə öz məzmun və xüsusiyyətləri var. Halbuki tərbiyəni məzmun etibarilə təlimlə müqayisə etməyin heç bir elmi əsası yoxdur, çünki təlimin məzmununu təhsil və tərbiyəetmə təşkil edir. Tərbiyəetmə əsasən təlim vasitəsilə həyata keçirilir, yəni təlimsiz tərbiyəetmə prosesi yoxdur. Tərbiyəetmə bir proses kimi təlim zamanı mövcud olur, yəni hər hansı əxlaqi söhbət, əxlaqi mühazirə, disput, görüş, səhərcik, kitab müzakirəsi, ekskursiya, bir sözlə, əxlaqi mövzuda aparılan hər hansı iş təlim vasitəsilə həyata keçirilir. Məzmun etibarilə nəzəri elmi anlayış olan tərbiyə-

etmənin həyata keçirilməsinin praktik yolu təlimdir. Təlim iş prosesidir və onun məqsədi də təhsilləndirmə və tərbiyələnmədən ibarətdir.

Göstərilən suallara aydınlıq gətirmək üçün tərbiyənin (tərbiyələnmənin) etimoloji mənasına diqqət yetirmək vacibdir. Pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyənin (tərbiyələnmənin) mənası yetişdirmək, inkişaf etdirmək, örsəyə çatdırmaq, həyata hazırlamaq anlayışları kimi izah olunur.

Təcrübə sübut edir ki, uşağın həyatda inkişaf yolu həqiqətən belədir. Tərbiyə etmək dedikdə, uşağın bütövlükdə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu həqiqət də tərbiyənin tərkib hissələrində təsdiq olunur. Əgər belədirsə, tərbiyə sadəcə davranış qaydalarının formalaşması deyil (necə ki, deyiblər: təlim prosesində əsasən elmi anlayışların, bacarıq və vərdişlərin formalaşması, tərbiyə prosesində isə əsasən əxlaqi, ictimai, mənəvi münasibətlərin, davranış qaydalarının formalaşması üstünlük təşkil edir).

Tərbiyə etmək – uşağı əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, siyasi, iqtisadi, hüquqi cəhətdən inkişaf etdirmək və bu sahədə mövcud bilik, bacarıq, vərdişlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. Təcrübə isbat edir ki, uşaqları tərbiyə etmək üçün təhsilləndirmək, onlara təlim vermək lazımdır. Tərbiyə və təhsil bu prosesin məzmunu, təlim isə onun praktik icra tərzidir. Təlim – tərbiyənin vahid pedaqoji proses olması pedaqogika tarixində yeni məsələ deyil. Misal üçün, klassik alman pedaqoqu A. Disterveq uşağın inkişafında tərbiyənin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək deyirdi ki, təlim tərbiyənin tərkib hissəsi, ayrılmaz tərəfidir, təlimi tərbiyədən süni surətdə ayırmaq mümkün deyil. Təlimin prinsipləri eynilə tərbiyənin prinsipləridir. A. Disterveqin bu fikirlərində böyük elmi həqiqət var, yəni eyni proses daxilində mövcud olan tərkib hissələrinin hər birinin özünəməxsus ayrı-ayrılıqda prinsip və metodları ola bilməz. İki müxtəlif proses də eyni zamanda bir-birinin daxilində mövcud ola bilməz. Prinsip və metodlar iş (proses) zamanı tətbiq olunur. İş də təlimdir. Bu səbəbdən tərbiyəni ayrıca proses kimi şərh etməyin heç bir elmi əsası yoxdur. Əgər təlimlə tərbiyənin prinsip və metodlarını müqayisə etsək, bu süniliyin açıq-aşkar şahidi olanıq (Bax: «Pedaqoji anlayışların problemləri», «Azərbaycan müəllimi» qəzeti 13-20 sentyabr 2002-ci il), lakin orada biz rəğbətəndirmə və cəzalandırma metodlarına toxunmamışıq. Yeri gəlmişkən, tərbiyə metodu hesab olunan rəğbətəndirmə və cəzalandırma münasibətimizi bildirək. Təcrübə isbat edir ki, şagirdlərin, tələbələrin hamsı deyil, müəyyən bir qismi tək-tək hallarda mükafatlandırılır və ya cəzalandırılır. Sual olunur, bu necə tərbiyə metodu ki, uşaqların (insanların) böyük əksəriyyəti bundan kənarda qalır?!

İkinci – rəğbətəndirmə və cəzalandırma hesab olunan metod gündəlik təlim prosesində də mövcuddur, lakin pedaqogikada bu bilik, bacarıq və vərdişlərin qiymətləndirilməsi meyarı hesab olunur. Təsəvvür edin: əla oxumağın nəticəsi olan adlı təqaüd, «Qızıl medal» və ya fərqlənmə diplomu rəğbətəndirmə, pis oxumağın nəticəsi olan məktəbdən xaricətmə isə cəzalandırma metodu hesab edilir. Sual olunur: məktəbdən qovmaq necə tərbiyə metodu ola bilər? Bu ki, tərbiyə etməkdən imtinaadır.

Üçüncü – rəğbətəndirmə və cəzalandırma standart formada aparılır. Bunların hər birinin dərəcəsi,dəyəri var.Bu səbəbdən də konstitusiyaya istinad edən cinayət məcəllələri mövcuddur.

Göründüyü kimi, təcrübə isbat edir ki, rəğbətəndirmə və cəzalandırma tərbiyə metodu deyil.

Rəğbətəndirmə və cəzalandırma əməyə,fəaliyyətə verilən qiymətdir, ölçüdür, meyardır,məqsəddir.

Təcrübə isbat edir ki, ictimai tərziyimizdə mövcud olan qeyri-qanuni münasibət intizamsızlığın,... yaranmasına səbəb olur. Məsəl üçün, müəllimin yaxşı oxuyan tələbəyə ədalətsiz tələbi və ya pis oxuyan tələbəyə liberallığı intizamsızlığa səbəb olur. Ona görə də tərbiyəetmə işində düzlükdən, ədalətlikdən, qanunilikdən metod kimi istifadə olunmalıdır.

Pedaqoji anlayışların şərhində hiss olunur ki,tərbiyə təhsillə vəhdətdədir.Bu məqsədlə tərbiyəyə geniş mənada verilən tərifi nəzər salaq: «Gənc nəslin fiziki və əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, uşaqları bilik,bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, müəyyən dünyagörüşünə, əxlaqi sifətlərə yiyələndirməkdən ötrü onlara məqsədə yönəldilmiş planlı və mütəşəkkil surətdə təsir göstərməkdir (Bax: «Pedaqogika» Bakı- 1964, səh.5). Sual olunur: «Uşaqları bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, müəyyən dünyagörüşünə, əxlaqi sifətlərə yiyələndirməkdən ötrü onlara məqsədə yönəldilmiş planlı və mütəşəkkil surətdə nə zaman təsir etmək olar ?

- Əlbəttə, təlim zamanı. Beləliklə, tam aydın olur ki,təlimin məqsəd və vəzifəsi yalnız təhsil və tərbiyəetməni vəhdətdə həyata keçirməkdən ibarətdir.

Məhz tərbiyə təhsildən ayrı təsəvvür olunduğu üçün indiyə kimi tərbiyəetmə konsepsiyasını yaratmağa çalışanların heç biri uğur qazana bilməmişlər,çünki tərbiyənin məzmunu, əsasən, təhsildə tədris planlarında təsbit olunan fənlərin məzmunundadır. Əsas məsələ də ondadır ki, indiyədək tədris planları yalnız təhsilin məzmununu kimi hesab edilib.Bu səbəbdən təhsil tərbiyədən ayrı düşmüşdür.

Tarixin bütün mərhələlərində kadrların yetişdirilməsi və tərbiyə olunması ictimaiyyətin əsas vəzifəsi olmuşdur. Məsəl üçün,müasir zamanəmizdə ən aktual məsələlərdən biri pedaqoji kadrların yetişdirilməsi və tərbiyə olunmasıdır. Əgər bu gün peşəkar pedaqoji kadrların hazırlanması tələb olunursa,deməli, gənc nəslin tərbiyə olunması qlobal problem kimi meydana çıxır.

İntellektin yetişdirilməsində demokratiklik, aşkarlıq, humanizm, əməkdaşlıq, qanunun aliliyinə ehtiram, yüksək mədəniyyət və s. sivil prinsiplər tələb olunursa, deməli, bu zamanın fəzil insan tərbiyəsinə olan ehtiyacdır.

Belə olan halda tərbiyəetmə aktualıq baxımından daha da qloballaşır. «Tərbiyə lazım deyil» deməklə tərbiyəetməni aradan götürmək mümkün deyil. Əgər tərbiyənin fəzil mənada planlı və mütəşəkkil həyata keçirilməsinə günün vacib məsələsi kimi yanaşılması unudularsa, şübhəsiz, hərc-mərclik, qanunsuzluq, cinayətkarlıq, mənəviyyatsızlıq və s. hökm sürəcəkdir. Necə ki,müasir zamanəmizdə artıq cinayətkarlığın, insan alverinin, məişət pozğunluğunun, narko-

manlığın, quldurluğun, terrorizmin şahidiyik. Əgər bəşəriyyət tərbiyəetmənin fəzil mənada günün vacib problemi kimi həyata keçirilməsinə biganə qalsa, onda həqiqətən rəzil mənada tərbiyə bəşəriyyət üçün fəlakət törədən global problemlərə çevriləcəkdir. Əgər təhsil (bilik) həqiqətən fəzil mənada tərbiyədən ayrı düşsə, onda bilik rəzilliyə qovuşar («Qara kəmə» əməliyyatını yada salın). Tərbiyə tarix boyu həmişə təhsillə vəhdətdə olub və həmişə də vəhdətdə olacaq. Bu vəhdəti inkar etmək mümkün deyil. Sadəcə, bu vəhdətin real varlıq olmasının mahiyyətini elmi baxımdan düzgün meydana çıxarmaq lazımdır. Deməli, təhsil sadəcə bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnmək deyil, bu zəmin üzərində dünyagörüşünün formalaşması – yəni intellektin bu və ya digər formada tərbiyə olunmasıdır.

Mövcud pedaqoji ədəbiyyatların hamısında dönə-dönə şərh olunur ki, təlim tərbiyəedici imkana malikdir. Görəsən, təlimin bu tərbiyəedici imkanı nədədir? Bu suala çətinlik çəkmədən cavab vermək olar ki, tədris olunan mövzunun məzmununda. Tədris olunan mövzular (fənlər) isə müvafiq biliklər verir ki, bu da təhsil deməkdir. Deməli, təlim, tərbiyəetmə və təhsillənmə ilə vəhdətdə həyata keçirilir.

Əgər orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin məzmununa diqqətlə nəzər salsaq görürük ki, həqiqətən tərbiyənin tərkib hissələrində nəzərdə tutulmuş məqsəd və vəzifələri möhz bu tədris olunan fənlərin məzmununu vasitəsilə aksiomatik və epistemik formada həyata keçirilir. «Pedaqogika» dərslərlərində də tərbiyənin aksiomatik və epistemik mahiyyəti indiyə kimi açılmamışdır. Təcrübə isbat edir ki, tərbiyəetmə həmişə təlimdə ya aksiomatik (birbaşa, bilavasitə), ya da epistemik (dolayı, bilavasitə) formada mövcuddur. Ədəbiyyat, tarix, təbiətşünaslıq, musiqi, təsviri sənət, əmək, bədən tərbiyəsi dərslərinin məzmununda və dərsləndirən tərbiyəvi işlərdə tərbiyəetmə əsasən aksiomatik formada həyata keçirilir.

Deməli, biz istəsək də, istəməsək də təlimdə tərbiyə mövcuddur, yəni qazanılmış biliklər insanı ya fəzil və ya rəzil formada tərbiyə edir. Bu səbəbdən təlim zamanı tərbiyəetmənin fəzil mənada həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Tərbiyənin mahiyyət etibarilə fəzil və ya rəzil olması tarix boyu həmişə ədəbiyyatda, elmi tərbiyəvi əsərlərdə qeyd olunmuşdur, lakin mahiyyət etibarilə tərbiyənin «fəzil» və «rəzil» olması mövcud «Pedaqogika» dərslərlərində hələ ki, öz yerini tapa bilməmişdir. Məsələn üçün, hələ XII əsrdə (1201-1274) yaşamış, Şərqi görkəmli mütəkkiri, filosofu və müəllimi Xacə Nəsirəddin Tusi insanın kamilliyində, səadətə çatmasında, xeyirli işlər görməsində ədalətli vicdanın zəruriliyini əsas şərt hesab edərək, cəmiyyətdə vicdanlı, namuslu, bacarıqlı, xeyirxah adamların tərbiyə edilməsini məsləhət görürdü.

Tərbiyədə mənəvi təmizliyə, əxlaqi saflığa, vicdan billurluğuna son dərəcə yüksək əhəmiyyət verən N.Tusi «Əxlaqi -Nasiri» əsərində böyük bir bölməni «fəzilətlər» və ona zidd olan «rəzalətlər» məsələsinin şərhinə həsr edir. Bu bölmədə N.Tusi fəzilət bildiren əxlaqi anlayışların 54 növünün təhlilini verir. Bu bölmədə N.Tusi tərbiyənin həm fəzil, həm də rəzil mahiyyətdə olduğunu sübuta yetirmişdir.

Tərbiyənin fəzil və ya rəzil olmasını sübut etmək bir o qədər də çətin deyil. Əgər indiyədək mövcud olan əxlaqi kateqoriyalara nəzər salsaq görürük ki, tərbiyə mahiyyət etibarilə rəzil və fəzildir. Xalqımızın fəzilət saydığı əxlaqi keyfiyyətlər milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bu dəyərlər əsrlərdən əsrlərə formalaşmış, qorunmuş və daha da zənginləşdirilmişdir. Xeyir, vicdan, şərəf, bərc, insaf, ədalət, ləyaqət, namus, qeyrət, abır-həya, halallıq, təvazökarlıq və s. əxlaqi anlayışları xalqımız tarix boyu qiymətli sərvət kimi qoruyub saxlamışdır. Əxlaqi dəyərləri cəmiyyətin yüksək zəka sahibləri, müdrik, mömin, müqəddəs şəxsləri zaman-zaman yaratmış və ictimai şüurun forması kimi nəsil-dən-nəslə keçirərək tərbiyə etmişlər. Tarix boyu mövcud olan fəzil tərbiyə irsini örnək götürməklə yetişməkdə olan yeni nəslə tərbiyə etmək müasir dövrün vacib tələbidir.

İnsanın insana, təbiətə, cəmiyyətə, dövlətə, Vətənə, xalqa, əməyə, özünə və bütövlükdə bəşəriyyətə münasibəti həmişə tərbiyənin nəticəsindən asılı olmuşdur. Bu nəticələr ya fəzil, ya da rəzil olur. Şübhəsiz, əxlaqi fəzilətin, ya rəzilətin mahiyyəti insanın təbiətə, cəmiyyətə, Vətənə, xalqa, dövlətə, əməyə, özünə, başqalarına, ətraf mühitə və s. münasibətində müəyyən olunur. İnsanlar necə düşünürsə, necə təsəvvür edirlərsə, münasibətləri də həmin formada meydana çıxır. Onların gündəlik həyat tərzini, fəaliyyəti əxlaqi dəyərlərlə qiymətləndirilir: bu xeyirdir, ya şərdir; şərəflidir, ya şərəfsizdir; ləyaqətlidir, ya ləyaqətsizdir; qabiliyyətlidir, ya qabiliyyətsizdir; qeyrətlidir, ya qeyrətsizdir; ədalətlidir, ya ədalətsizdir; insafıdır, ya insafsızdır; mərddir, ya namərddir; halaldır, ya haramdır; ağıllıdır, ya ağılsızdır; mərifətlidir, ya mərifətsizdir; ədəblidir, ya ədəbsizdir; həyalıdır, ya həyasızdır; abırlıdır, ya abırsızdır; namusludur, ya namussuzdur; ismətlidir, ya ismətsizdir; nəcibdir, ya nanəcibdir; nəzakətlidir, ya nəzakətsizdir; təvazökardır, ya lovğadır; səxavətlidir, ya xəsisdir; qənaətcildir, ya israfçıdır; xeyirxahdır, ya bədxahdır; qayğıkeşdir, ya laqeyddir; mehribandır, paxıldır; dostdur, ya düşməndir; adildir, ya ədalətsizdir, alçaqdır: aqıldır, ya cahildir; kamildir, ya nadandır; cəsurdur, ya qorxaqdır; qoçaqdır, ya əfəldir; zəhmətkeşdir, ya tüfeylidir; işgüzarıdır, ya avaradır; çalışqandır, ya fərsizdir, vəfaldır, ya vəfasızdır; sədaqətlidir, ya sədaqətsizdir; vətənpərvərdir, ya fəraridir; səmimidir, ya xaindir, nəfsi toxdur, ya tamahkardır, sadıqdır, ya satqındır; xeyriyyəçidir, ya qənimətçidir; vicdanlıdır, ya vicdansızdır; insanpərvərdir, ya zülmkardır; faydalıdır, ya ziyankardır; fəzilətdir, ya rəzilətdir, - deyə qiymətləndirərkən həmin hal və hərəkətlərə əxlaqi cəhətdən yanaşmış olur və bu sahədə düzgün istiqamət götürməkdə tərbiyə çox mühüm rol oynayır.

Tarix boyu yaradılmış bu nəcib əxlaqi keyfiyyətlər bütövlükdə xalqın mənəvi dəyəridir və gənc nəslin bu ruhda tərbiyə olunmasına verilən zəruri tələblərdir.

TƏHSİLİN TEXNOLOJİLƏŞDİRİLMƏSİ ZAMANIN
TƏLƏBİDİR

Abdulla MEHRABOV,
professor,
Rusiya Təhsil Akademiyasının həqiqi üzvü

Təhsil müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri yetişən nəslin həyat təcrübəsi qazanması, kamilləşməsi və inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılmasıdır. Sosial-mədəni təcrübənin toplanmasına istiqamətlənmiş, bir-biri ilə vəhdətdə olan bu məsələlərin həlli üçün öyrənmələrin həyat fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkili və sosial münasibətlərin subyekt kimi rəqabətədavamlı insanların yetişdirilməsi vacibdir.

Təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə mühiti yaradılarkən sosial-mədəni şərait, təlim-tərbiyə fəaliyyətinin pedaqoji mexanizmləri nəzərə alınmalıdır. Pedaqoji sistemlər və təlim texnologiyaları təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin konkret yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Texnologiyanın məzmununu, mahiyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə onun təlim – tərbiyə prosesində üstünlükləri və xarakterik xüsusiyyətləri, eyni zamanda təhsilin interpretasiyasının hansı pedaqoji paradixmalarla bağlılığı müəyyən edilməlidir.

Son illərdə təlim texnologiyalarının və İKT-nin (İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının) tədris prosesinə geniş tətbiqi aşağıdakıların nəzərə alınmasını tələb edir:

- texnologiyanın təhsil müəssisəsinin şagird kontingentinin səviyyəsinə adekvatlığı (fiziki və psixi sağlamlığına, tələbatına, imkanlarına, maraqlarına uyğunluğu);
- texnologiyanın uşaqların cismani, mədəni və əənənəvi inkişafını təmin etmək imkanları;
- onun təhsildə sosial sifarişləri təmin etmək imkanları (təhsilin dövlət standartlarına, ailənin tələbatına, regionun perspektiv inkişaf tendensiyasına və s. uyğunluğu);
- texnologiyanın sosial mühitin sosial-mədəni (dini, etnik, ailə, ömək, siyasi və s.) əənələrinə və milli-mənəvi xüsusiyyətlərə müvafiqliyi;
- texnologiyanın tələb olunan vasitələrlə (maddi-texniki, maliyyə-iqtisadi, metodik, elmi, informasiya, normativ-hüquqi və s.) təmin olunması;
- tətbiqi nəzərdə tutulan texnologiyanın, artıq istifadə olunan texnologiyalara uyğunluğu, onların əlaqələndirilməsi.

Texnologiya (techne) termini yunan sözü olub *peşə, bacarıq* mənasını verir. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrdə bu termin geniş kütləvilik qazanmışdır. Texnologiyanın tətbiqindən danışdıqda texnoloji təfəkkür, texnologiyaya və b. qabiliyyətlərin formalaşdırılması başa düşülür. Təbiətində konservativlik və pedaqoji işçilərin peşəkarlıq kompetensiyalarının yaradıcılıq parametrləri üstünlük təşkil etdiyindən texnoloji yanaşmaya təhsildə ehtiyatla yanaşırlar. Buna baxmayaraq, Azərbaycan təhsil sistemində pedaqoji texnologiyalardan geniş istifadə etmək istiqamətində effektiv işlər aparılır [1].

Təəssüflər olsun ki, keçmiş ittifaqda ümumxalq təhsilinin ölverişliliyinə formal, qeyri-məntiqi yanaşılmışdır. Belə başa düşülürdü ki, yaşayış yerindən məktəbə qədər olan məsafə (məktəbin əhatə radiusu), ali təhsil müəssisələrinə qəbul üçün abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, tədris prosesinin maddi-texniki təminatı və s. kimi məsələlər təhsilin ölverişliliyinin əsas göstəricisidir. Bunun nəticəsi kimi şəhərlərdə təhsilin ölverişliliyi kənd yerlərinə nəzərən daha üstün qiymətləndirilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, təhsilin ölverişliliyi, ilk növbədə təlim-tərbiyə prosesinin məzmunu və uşağın onu mənimsəmə imkanları ilə müəyyən edilir. Müasir şəraitdə ümumi icbari təhsildə təhsilin ölverişliliyi onun keyfiyyətini xarakterizə edən əsas göstərici kimi qəbul olunmuşdur.

Sovet təhsil sistemində tədris materialının mürəkkəbliyinin yüksək səviyyəsinə üstünlük verilirdi. Bu isə təhsilin ölverişliliyinin zərərinə idi. Belə münasibət ayrı-ayrı tədris fənlərinin dərinədən öyrədilməsinə, şagirdlərin olimpiadalarda qalib gəlmələrinə şərait yaratsa da, onların hərtərəfli inkişafına, fiziki və psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərirdi. Bundan başqa təxminən 30 % -dən 40 % -ə qədər şagird müxtəlif səbəblərdən tələb olunan səviyyədə təhsil ala bilmirdi. Bu səviyyə onlar üçün əlçatmaz olduğundan, məzmun tam mənimsənilmirdi.

2001-ci ildə aparılan beynəlxalq araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dünyada ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin 34%-i müasir tələbələrə cavab verən səviyyədə təhsil ala bilmir. Təhsilin məzmunu və müvafiq metodikalar öyrənmələrin şəxsi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan, bütün şagirdləri eyni səviyyədə hazırlamağın qeyri-mümkünlüyünü təsbit etmişdir. Belə olduqda təhsilin ölverişliliyi və təlimdə geri qalan şagirdlərin problemi məktəb çərçivəsindən kənara çıxır. Məlumdur ki, sinif-dərs sistemində, tədris prosesinin hər bir şagirdin imkanlarını və şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə alaraq qurulması qeyri-mümkün olduğundan o, təsadüfi nəticələrə məhkum edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, belə çətin vəziyyətdən çıxmağın birçox yolu vardır. Kütləvi məktəblərdə şagirdlərin hamısının şəxsi qabiliyyətlərini və təcrübəsini nəzərə almadan öyrənməyi öyrətmək qeyri- mümkün olduğundan, öyrənmə prosesi idarə olunmalı, başqa sözlə, tədris prosesinin təşkilinə münasibət dəyişməlidir. Bu halda problemi tədris prosesinin texnolojiləşdirilməsi yolu ilə həll etmək olar. Texnoloji yanaşma bütövlükdə tədris prosesini əvvəlcədən planlaşdırılmış nəticənin alınmasına istiqamətləndirir.

Təhsilin texnologiləşdirilməsi probleminin müəllimlər və ixtisasçılarla müzakirəsi zamanı baxılan sahədə metodikalar və texnologiyalar arasında müxtəlif fərqlərin olduğu aşkar edildi. Bəzi müəllimlər bu fərqləri görmür və təcrübədə texnologiya, pedaqoji sistem və metodikaları bir-birindən ayıra bilmirlər. Başqaları isə isbat etməyə çalışırdılar ki, texnologiya elə metodika olub, əvvəlcədən planlaşdırılmış keyfiyyətli və təkrarlanan nəticənin alınmasını təmin edir. Başqa sözlə, texnologiya yüksək keyfiyyətli metodikadır. Doğrudanmı belədir? Əgər belədirsə, onda metodikaları təkmilləşdirərək daha yüksək nəticələr almağa hansı amillər mane olur?

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edildi ki, metodika və texnologiyayı eyniləşdirmək olmaz. Onların arasında böyük fərq var. Metodikanın predmetini təlim metodları və ya onun müxtəlif kompozisiyaları müəyyən edir. Təhsilin texnologiləşdirilməsi isə təlimin məzmunu, təlim-tərbiyə prosesi və onun təşkili ilə bağlı bütün məsələlərin yenidən qurulması olub, onun idarə olunması ilə birbaşa bağlıdır.

Məlumdur ki, təhsildə idarəetmə məktəbdaxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür. Məktəbdaxili idarəetmənin qarşısında rəhbərlik və prosesə nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi durursa, xarici idarəetmənin qarşısında əsasən tədris prosesinin təşkili durursa, belə olduqda tədris prosesinin özünün idarə olunması imkanları rədd edilir. Təhsilin texnologiləşdirilməsi qəbul edildikdə isə idarəetmə bütövlükdə təmin olunur və idarə olunan təhsil və təlim-tərbiyə prosesi qurulur. Təhsilin texnologiləşdirilməsinə müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərə, psixi və fiziki inkişafın fərqli səviyyələrinə malik olan öyrənənləri keyfiyyətli bilik, bacırıq və vərdislərlə təmin etməyə geniş imkanlar açan səmərəli sistem kimi baxmaq lazımdır.

Texnoloji planlaşdırma əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş nəticəni təmin etməlidir. Ona görə də diaqnostikadan istifadə edərək öyrənənlərin imkanları, öyrənilən materialın çətinlik səviyyəsi, öyrənmə sürəti və s. qabaqcadan müəyyən olunmalıdır. Nəticədə planlaşdırma üçün tələb olunan tədris vaxtının orta qiyməti müəyyən edilir. Vaxt müəyyənləşdirildikdə ən zəif öyrənənin səviyyəsi nəzərə alındığından, texnoloji yanaşmadan istifadə olunduqda qrupda geridə qalanların sayı getdikcə azalmalıdır. Bununla yanaşı, ənənəvi metodikalarla işləyən orta məktəblərdə yüksək əqli qabiliyyətə malik şagirdlər zəif şagirdlərlə eyni qruplarda ən zəif şagirdə hesablanmış təhsil aldıklarından onların inkişafı ləngiyir. Sınıf-dərs sisteminin belə yanaşmalarla təşkili özünü doğrultmur, güclü şagirdlərə mənəvi zərbə vurulur. Bəs texnoloji planlaşmanın zəiflədici effektindən necə qorunmaq, qrupda (sınıfdə) bərabər səviyyəli mühiti hansı yollarla formalaşdırmaq olar?

Təhsilin texnologiləşdirilməsinin başlanğıc fazası differensiasiyanın həyata keçirilməsidir. Güclü differensiasiyadan istifadə edərək, müxtəlif göstəricilərə malik, fərqli səviyyəli qrupların təşkili çox çətin olsa da, faydalıdır. Ona görə də qrupların (sınıfların) belə yanaşmalarla təşkili qaydaları təkmilləşdirilməli,

diagnostika vasitəsilə I sinfə (ümumiyyətlə sinfə) hansı səviyyəli uşaqların gəldiyi, onların hazırlıq səviyyəsi, əqli inkişafı, qabiliyyətləri, istedadı və s. müəyyənləşdirilməlidir. Uşaqların təlimə hazırlığının texnoloji bərabərləşdirilməsi çətin və problemləli olsa da, fikrimizcə, bunun əsas səbəbi, problemlə bağlı təhsil sistemində ciddi işlərin aparılmamasıdır. Deməli, siniflərin (qrupların) formalaşdırılmasında ilk növbədə əqli inkişafın və qabiliyyətin differensasiyası həyata keçirilməli, əvvəlcə uşaq öyrənilməli, onun fərdi xüsusiyyətləri aşkarlanmalı, sonra isə onun inkişafının optimal strukturu müəyyənləşdirilməlidir. Belə differensasiya öyrənənlərin bütün göstəricilərinin, məsələn, əqli qabiliyyətlərin inkişafının tamamilə uyğun gəlməsini qarşısına əsas məqsəd kimi qoymur. Siniflərin (qrupların) formalaşdırılmasında elə göstəricilərdən istifadə olunması təklif edilir ki, onlar sinfi təşkil edən uşaqlarda bir-birindən kəskin fərqlənmir. L.S.Vıqotski yazdı: «İstənilən sinifdə tədris prosesinin təşkili üçün faydalı və mümkün hesab edilən fərqli əqli inkişaf saxlanıla bilər, lakin tədris prosesinin dağılmasına gətirən çox fərqli xüsusiyyətlərin, yəni şagirdlər qrupunu ortaqlı yaradıcılıq fəaliyyətinə gətirən məsələlərə sinfin təşkili zamanı yol vermək olmaz» [2].

Inkişaf səviyyəsində fərqləri olan öyrənənlər arasında qarşılıqlı münasibətlər və qarşılıqlı anlaşma yoxdursa, sinif-dərs sistemi şəraitində tədris fəaliyyətinin planlaşdırılması və təşkili çoxlu problemlərlə üzləşir. Belə problemləli şəraitdə qarşılıqlı münasibətlər qurulsa da, tədrisin təşkili və onun nəticələri effektiv olmur. Şagirdlərin belə differensasiyasının məqsədi onların anadangəlmə, fitri istedadından və tədris bacarıqlarından asılı olmayaraq tədris vaxtının effektiv istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda belə yanaşma, proqram materialının mənimsənilməsi üçün nə qədər tədris vaxtının ayrılmasından asılı olmayaraq, bütün şagirdlər üçün təlimin məzmununun anlaşılıq, əlverişli olmasını tələb edir. Bundan başqa differensasiya şəraiti müəllimə tədris vaxtının səmərəli planlaşdırılmasına imkan verir və nəticədə sinifdə olan bütün şagirdlər proqram materialını tam mənimsəmək imkanı əldə edirlər. Deməli, müsbət son nəticənin alınmasına istiqamətlənmiş diagnostika və planlaşdırma məktəbdə real tədris mühitinin qurulmasına xidmət etməlidir.

Differensasiyanın belə müsbət üstünlüklərinə baxmayaraq, mütəxəssislər tərəfindən ona münasibət birmənalı deyil. Məlumdur ki, bəzi Avropa ölkələrində şagirdlərin differensasiyasından imtina edilərək, təlimin motivasiyası ilə bağlı məsələlərə üstünlük verilir və integrativ təhsil müəssisələri qurulur. Bu halda, yəni belə integrasiya nəticəsində qrupdaxili yanaşma özünüqiyətləndirmənin müsbət cəhətlərini məhdudlaşdırır və qruplararası yarışmada ona mənfi təsir göstərir. Ona görə də texnologiya birgə tədris fəaliyyətinin əsas vasitəsi olan sinif kollektivinin formalaşmasına biganə qalmamalıdır, lakin, şagirdlərin differensasiyası bütün problemlərin həllinə imkan vermir, ancaq tədris prosesini texnologiyanın qanunları əsasında qurmağa şərait yaradır.

Təhsil siyasətinin əsas məsələlərindən biri də onun məzmun komponentlərinin üstün istiqamətlər üzrə düzgün yerləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu idarəetmənin başlıca məsələsidir. İstənilən texnologiya, tədris prosesinin idarə olunması, onun effektivliyi, ilk növbədə məzmununun üstün, əlverişli istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Məzmunla bağlı üstün istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi və ya onun dəyişdirilməsi asan məsələ deyildir. Bu halda bütün sistemin yenidən qurulması, yeni texnologiyanın işlənilməsi tələb olunur.

XX əsr təhsildə fərdiləşdirmə və şəxsi fəaliyyətin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi ideyası əsasında qurulması ilə yadda qalsa da, ümumtəhsildə heç bir effekt vermədi. Təlim-tərbiyə prosesinin, təhsil sisteminin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi zamanın tələbi olduğundan, təhsillə bağlı insanlar təkrar – təkrar bu problemə münasibət bildirməyə məcbur olmuşlar. Məsələ belə qoyulur: necə etmək lazımdır ki, sinifdəki bütün şagirdlər fəal təlim fəaliyyətinə cəlb olunsunlar? Qeyd etmək lazımdır ki, differensiasiyaya, ixtisaslaşma şəraitində prosesin durumuna və fəaliyyətin səviyyəsinə şagirdlərin şəxsi təhsil təcrübəsi, şəxsi bağlılıq, özünü üstün tutmaq kimi fərdi xüsusiyyətlərin təsiri qalır. Bəzi mütəxəssislər fərdi xüsusiyyətlərin tədris prosesində qalmasını istəmirlər. E.Stouns yazırdı: «Uşaqlarda ümumi xüsusiyyətlər fərdi xüsusiyyətlərdən daha çoxdur. Təlim prosesində daha çox ümumi xüsusiyyətlərə əsaslanmaq lazımdır» [3]. Texnologiyanın əsas məsələlərindən biri də bütün uşaqlara xas olan təbii keyfiyyətləri və psixofiziki xüsusiyyətləri nəzərə alaraq kütləvi icbari təhsili təşkil etməkdir. Tədris fəaliyyətinin təşkili zamanı onun idarə olunması imkanları da nəzərə alınmalıdır. Sinfin xətti təşkili şəraitində müəllim sinifdə olan 25-40 nəfər şagirdlə birbaşa qarşılıqlı münasibətdə olduğundan, keyfiyyətli idarəetməni təşkil etmək mümkün olmur. Keyfiyyətli idarəetmənin təşkili ilə bağlı axtarışlar təlim prosesinin sinifdə kiçik qruplarla (5-7 nəfər şagirddən ibarət olan qrup) qurulmasına gətirib çıxarmışdır. Təlim prosesinin kiçik qruplarda təşkili layihələr metodunda, briqada – qrup və başqa təhsil sistemlərində istifadə olunmuşdur [4]. Belə sistemin üstünlüklərinə baxmayaraq, onun təşkilatçıları uşaqların özünü-təşkili imkanlarını çox şişdirirlər. Onlar təlimin ən vacib məsələlərindən olan, təlimin məzmun komponentlərindən birini, yəni biliklərə yiyələnməyin sosial təşkili qaydalarını nəzərdən qaçıırırlar. Araşdırmalar göstərir ki, ümumtəhsildə kiçik qruplar, əsasən təlim prosesinin idarə olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Deməli, real, əvvəlcədən planlaşdırılmış nəticələrin alınması üçün tədris prosesinin idarə olunması bu gün təlim mühitində innovasiya fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və təhsilin texnologiləşdirilməsini aktuallaşdırır.

İdarəetmənin funksiyalarından biri də idarə olunan prosesin iştirakçılarının motivasiyası olduğundan, o, səmərəli idarə olunmanın zəruri şərtidir. Müasir keyfiyyətli təhsilin qurulması motivasiyasız mümkün deyil. Ona görə də motivasiya müasir texnologi təhsilin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir [5].

İdarəetmənin funksiyası hesab edilən texnologiyaların təşkili mühitində müxtəlif təşkilatı fəaliyyətlərdən, o cümlədən texnologiyanın tətbiqi üçün şəraitin yaradılmasından, şagirdlərin hazırlanmasından, tədris prosesinin təşkilindən və s. istifadə olunmalıdır. Məlumdur ki, tədris prosesinin mərkəzi zəncirinin həlqəsini müəllim-şagird qarşılıqlı münasibətlərinin qurulması təşkil edir. Müəllim – məzmunun daşıyıcısı, təlim-təربiyə prosesinin təşkilatçısı, «cəmiyyətin» təmsilçisi olub tədris prosesinin keyfiyyətli qurulmasına birbaşa cavabdehlik daşıyan şəxsdir. Müasir dövrdə müəllim şagirdlərə öz təcrübəsini deyil, tarixilik baxımından mədəni inkişafda toplanmış məlumatları çatdırmalı, öyrənənlərin hərtərəfli inkişafını təmin etməlidir. Məzmunun başqa daşıyıcılarına nisbətən müəllim, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, inkişaf səviyyələrini nəzərə alaraq tədris materialının öyrədilmə formalarını dəyişməklə yeni ideyaların qazanılması üçün böyük imkanlara malikdir. O, tədris prosesində istənilən mürəkkəb tədris materialını yeni yanaşmalardan, interaktiv metodlardan, pedaqoji və təlim texnologiyalarından istifadə edərək fərdiləşdirə bilər.

Müəllimin tədris prosesində əsas və əvəzolunmaz rolunun biri də obyektin təqlid (oxşatma, bənzətmə) edilməsidir. L.S.Viqotski tədqiqatlarında göstərmişdir ki, şagirdlərdə təbii inkişafın səviyyəsi, onların tapşırıqları müəllimlərlə birgə yerinə yetirmələrindən çox asılıdır. O qeyd edirdi ki, uşaqların qabiliyyətlərinin təqlid olunması və inkişafı, onların şəxsi bacarıqları zonasında, yəni ən yaxın inkişaf zonası deyilən sahədə yerləşir [2,6]. Tədrisdə təqlid olunma prosesinin təşkili aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- tədris materialı ilə bağlı fəaliyyətdə müəllim tərəfindən müəyyən qaydaların və yolların nümayiş olunması;
- müəllimin köməyi ilə göstərilmiş qaydaların və üsulların öyrənənlər tərəfindən yenidən qavranılması, dərk edilməsi;
- tanış olmayan materiallar əsasında bu qaydaların, yolların sərbəst qavranılması;
- onlardan tədris fəaliyyətində istifadə olunması.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, birgə fəaliyyət şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəsilə qurulur və inkişaf edir. Tədris fəaliyyətinin effektivliyi, baxılan tədris müəssisəsi üçün optimal hesab edilən qrupda olan şagirdlərin sayından da asılıdır. Şəxsiyyətlərarası münasibətin xarakterindən, onun səviyyəsindən asılı olaraq, bəzən on uşağı daha yaxşı və effektiv öyrətmək olur, nəinki iki uşağı. Belə yanaşmalarda «qrup effekti» yaranır və hər bir uşağın imkanlarına vacib əlavələr olunur. Deməli, «qrup effekti»ndən istifadə edərək, texnolojiləşdirmə şəraitində tədris prosesini səmərəli qurmaqla müasir tələblərə cavab verən nəticələr almaq olar [5,6]. Deməli, müəllim əməyindən düzgün istifadə olunmalı, başqa sözlə, «qrup effekti»nin tətbiqində müəllim-şagird münasibətlərinin imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Təhsilin texnolojiləşdirilməsi pedaqoji sistemin yeniləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və inkişafı deməkdir. Belə fəaliyyətin istiqaməti tədris prosesinin idarə olunmasını, onun effektivliyini, praktik tətbiqini həyata keçirmək, təşkilatı və didaktik komplekslərin müəyyən edilməsi üçün texnoloji şərait yaratmaq, onun idarə olunmasını düzgün təşkil etmək üçün əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A.O. Layihələr metodu: mahiyyəti və tətbiqi xüsusiyyətləri. // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2007, №3, səh. 29-42.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1999, с.345.
3. Стоунс Э. Психопедагогика. М., 1984, с.33-76.
4. Mehrabov A.O. Təhsilin informatlaşdırılmasının məzmunu və tətbiqi xüsusiyyətləri. /İnformatika, informasiya texnologiyalarının təhsildə tətbiqi məsələləri. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 22-23 may, 2007, səh. 43-45.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. М., 1986, Т.2, с.339-354.
6. Якиманская И.С. Личностно ориентированного обучение в современной школе. М., 1996, с.431-442.
7. Петровский А.В. Личность, деятельность, коллектив. М., 1982, с. 80-95.

The technolization of education is the demand of time

Summary

Technolization of education gives great opportunity to the defining of new organizational work forms with the studing people and content of education, perfecting of the governing of the methods of the process of education, and raising of quality. Taking into consideration of the speciality of technology in the article is investigated questions about the content of education, its character, the issues connected with the basis parameters, the investigations on the stages of process of technolization of education. The purpose and characteristic speciality of discussed problem are dealt in the article. It is defined that the application of technology in compulsory and general education in modern life ensure qualitative education and establishment of educational process and actualize technolization of education as the demand of time. At the same time the received, results on the basis of generalization of investigation and formed suggestion on the realization of technology are dealt in the article.

PEDAQOJİ EKSPERİMENT

(I məqalə)

Yəhya KƏRİMOV,
professor

*Metod xarici forma deyil, məzmunun qəlbi və anlayışıdır.
Hegel*

Gənc nəslin elmi axtarışlar aparmaq cəhdi müstəqil respublikamızın ən böyük müvəffəqiyyətlərindən biridir. Son vaxtlar pedaqoji elmlər üzrə tədqiqata qoşulmaq istəyənlərin sayının artması sevindirici haldır. Pedaqogikanın nəzəriyyəsi, xüsusilə metodikası üzrə aparılan axtarışlar təhsil sistemində təlim və tərbiyə problemlərinin müvəffəqiyyətlə həllinə xidmət edir.

Maraqlı cəhət odur ki, gənc müəllimlər arasında da tədqiqat aparmaq istəyənlərin sayı gündən-günə artır. Nəzəri cəhətdən hazırlıqlı gənc, hətta görkəmli nəzəriyyəçi alim məktəbdə tədqiqat apararkən bir çox problemlərlə qarşılaşır. Onların hazırlıqlı, elmi axtarışlara meyli olan müəllimlərlə birgə fəaliyyəti yaxşı nəticə verir. Səriştəli müəllimin öz fəaliyyəti üzərində müşahidə aparması, dərs dediyi sınıfta anket sorğusu keçirməsi, eksperiment qoyması daha etibarlı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Beləliklə, yeni növ tədqiqatçı-tədqiqatçı müəllim meydana çıxır onların fəaliyyətinə istiqamət vermək məqsədilə pedaqoji tədqiqat metodlarının ən mühümü və çətini olan eksperimentin təşkili üzərində dayanmaq qərarına gəldim.

Elmi tədqiqat metodu anlayışı elmi təfəkkürü və tədqiqatın ümumi modellərini, priyomlarını, daxili və xarici fəaliyyətləri, əməliyyatları əhatə edir. Tədqiqat metodları tədqiqatın məqsədindən, problemin xarakterindən nəzəri səviyyəsindən, fərziyyənin məzmunundan asılı olaraq seçilir və tətbiq olunur.

Pedaqoji elmlər sahəsində tədqiqatların həyatiliyi çox vaxt onun tədqiqat metodlarından düzgün istifadə edilməsindən asılı olur. Tədqiqat metodları çox və rəngarəngdir. Onların içərisində pedaqoji eksperiment xüsusi yer tutur.

Pedaqoji eksperiment pedaqoji tədqiqat prosesində öyrənilən hadisənin effektivliyini müqayisəli şəkildə sübutedici yolla aşkara çıxaran, düzgün, dəqiq, mötəbər nəticəyə gəlməyə imkan verən xüsusi növ empirik metoddur.

Pedaqoji eksperiment tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq yeni şərait yaratmaq yolu ilə pedaqoji hadisəyə fəal təsir göstərir. Eksperiment tədris-tərbiyə prosesinin gedişində planlaşdırılmış şəkildə məqsədyönlü dəyişikliklər aparmağa, pedaqoji faktorların təsiri ilə xüsusi yaradılmış ictimai-tərbiyəvi mühitdə

şəxsiyyətin tərbiyəsinin bu və ya digər cəhətini öyrənməyə imkan verir. Eksperimentin gedişində hadisəni daha əlverişli şəkildə öyrənmək üçün süni yolla məqsədyönlü dəyişmək, yaxud yenidən yaratmaq mümkün olur. Beləliklə, hadisə, proses nəzarət edilən və idarə olunan şəraitdə öyrənilir.

Eksperiment hadisələr arasında təkrarlanan davamlı, zəruri, mühüm əlaqələri tapmağa, başqa sözlə, pedaqoji proses üçün xarakterik qanunauyğunluğu öyrənməyə şərait yaradır. Adətən, pedaqoji hadisə təbii şəraitdə bilavasitə müşahidə yolu ilə öyrənilir. Eksperiment isə öyrənilən hadisəni digər hadisələrdən ayıraraq sınaqdan keçirmək imkanı verir. Elmi idrakın spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, idrak fəaliyyətini elmi işçilər, tədqiqatçılar yerinə yetirirlər. Elmi idrak insanların idrak vasitələri, obyektləri və bilikləri əsasında yaranır. İnsan araşdırdığı hadisə ətrafında nəzəri təhlil aparır, onu təfəkkür süzgücündən keçirir, ciddi məntiqi mühakimələrin köməyi ilə müəyyən elmi nəticələrə gəlir. Elmi idrakdan fərqli olaraq kortəbii idrakın mənbəyi hər hansı obyektə müxtəlif praktik fəaliyyətdir. Xalq pedaqogikası, dərman bitkilərindən istifadə buna misal ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, bəziləri düşünməyin, araşdırmağın, elmi nəticə çıxarmağın, irəli sürdüyü ideyanı sübuta yetirməyin çətinliyindən qaçaraq düzgün nəticənin əvvəlcədən göründüyü problem üzrə «eksperiment» qoyurlar. Halbuki təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və tədqiqatının nəzəri hazırlığı (təfəkkürün gücünə arxayın olaraq fikri nəticə çıxarması) pedaqoji hadisənin mahiyyətinə daxil olmağa imkan vermədikdə, sübut olunması zəruri sayılan, alternativin ola biləcəyinə şübhə doğuran nəzəri müddəanın başqa yolla sübut edilməsi mümkün olmadıqda tədqiqatçı eksperimentə müraciət etməlidir. Deməli tədqiqat zamanı ziddiyyətin baş verdiyi, öyrənilən hadisənin şübhə altına alındığı halda, müəyyənləşdirmək üçün eksperimentə müraciət olunur. Tədqiqatçının ehtiyacı ilə öyrənilən real varlığın imkanları arasında uyğunluğun səbəbini axtararkən meydana gəlir. Başqa sözlə, pedaqoji hadisənin, onda baş verən dəyişməliklərin və onların səbəblərinin daha dərinə başa düşülməsi üçün hadisənin baş verdiyi şəraitin dəyişdirilməsinə tədqiqatın məqsədinə uyğun yeni şəraitin yaradılmasına qaçmaq lazım gəlir. Eksperiment prosesində tədqiqatçı ona yeni faktorlar daxil etməklə hər hansı hadisəni öz arzusuna görə idarə edir, şüurlu şəkildə dəyişir inkişaf etdirir. İ. Pavlovun dediyi kimi, təbiətin, situasiyanın təklif etdiyini deyil, istədiyini götürür.

Bu zaman eksperiment faktorların mənbəyi olur, lakin eksperiment yalnız faktlar yığmağa xidmət etmir. O, eksperimentatorun ixtiyarında olan praktik material üzərində düşünməsinə, həmin material əsasında mühakimə yürütməsinə, nəticə çıxarılmasına mühüm təsir göstərir. Eksperiment həm də tədqiqatçının gəldiyi nəticələrin yoxlanmasının mühüm vasitələrindən biridir.

Pedaqoji eksperiment təhsilin bütün sahələri ilə əlaqədar müxtəlif problemlər üzrə qoyula bilər. Məktəbəqədər tərbiyə və təlimdən başlayaraq ümumtəhsil məktəbləri, xüsusi məktəblər, texniki-peşə məktəbləri, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələri, məktəbdənkənar tərbiyə ocaqları, onlarda tərbiyə və təhsil alan körpələr, kiçikyaşlı məktəblilər, yeniyetmələr və gənclər, həmçinin

müəllimlər, məktəb rəhbərləri, təhsil işçiləri, valideynlər, ictimaiyyətin nümayəndələri pedaqoji eksperimentə cəlb oluna bilər.

Pedaqoji eksperimentin bir neçə növü məlumdur. Bundan növbəti məqalədə ətraflı bəhs oluncaqdır.

Pedaqoji ədəbiyyatda eksperimenti çox vaxt müşahidə, təcrübə işin məntiqi davamı, metodlar kompleksi hesab edirlər, çünki o, elmi idrakin metodlarından müşahidəni, müsahibəni, anketləşdirməni, məktəb sənədlərinin öyrənilməsini, təcrübə pedaqoji işin sosiometrik dəyişmələrini qismən əhatə edir.

Pedaqoji eksperiment bəzən təcrübə pedaqoji işlə (təcrübə təlimlə) qarışdırılır. Buna bir qədər aydınlıq gətirək. Təcrübə təlimi eksperiment hesab edilənlər çox vaxt dəqiq, obyektiv nəticə ala bilmirlər. Təcrübə pedaqoji iş eksperimentdən nə ilə fərqlənir? Tədqiqatçı məktəb təcrübəsindən müxtəlif cür istifadə edir. O, ya heç bir zəhmət çəkmədən təcrübədə rast gəldiyi yaxşı cəhəti eynilə götürür, başqa sözlə, kiminsə əməyini sadəcə olaraq təsvir edir. Yaxud, bir neçə müəllimin (məktəbin) fəaliyyətinin ən yaxşı cəhətini götürüb ümümləşdirir. Əslində bu da təsvirdir. Bu zaman tədqiqatçı heç bir qəbahətə yol vermir. Yenicə tədqiqata başlayanlar üçün bu, xüsusilə təbii haldır. Qabaqcıl təcrübənin az-çox sınaqdan çıxmış bir epizodunun təsviri müəyyən pedaqoji ideyanın müəllimlərə daha inandırıcı şəkildə təqdim olunmasına şərait yaradır.

Adətən, müəllimlərin əksəriyyəti öz fəaliyyətini elmi-metodik cəhətdən dəyərləndirə və qələmə ala bilmədiklərindən həmin proses «şey özündə» olaraq qalır. Tədqiqatçı müəllimin bu nəticəni necə əldə etdiyini açmaqla bəhs edir. Məktəb və müəllimin yaradıcı fəaliyyətini əks etdirən iş sistemini başqalarına çatdırmağın özü də metodistlik, tədqiqatçının dəyərli xidməti sayılmalıdır. Bununla belə, tədqiqatçı məktəbdə mövcud olan qabaqcıl təcrübənin təkmilləşdirilməsi, yeni xarakter alması qayğısına qalmalı, ona müdaxilə etməlidir. Çalışmalıdır ki, məktəb təcrübəsində olmayan, daha təkmil, yeni, maraqlı metod və priyomlar daxil etməklə onu zənginləşdirsin, inkişaf etdirsin. Tədqiqatçı qeyri-adiyin, qabaqcıllığın ilkin əlamətləri görünən yerdə işə qarışmalı, obrazlı şəkildə desək, «çeşmənin gözünü açmalı», ona aydınlıq gətirməli, onun tam qüvvəsi ilə üzə çıxmasına şərait yaratmalı, sonra üstündə yaraşlıq bulağın tikilməsi, suyun kəndə aparılması üzərində düşünməlidir. Belə halda tədqiqatçının fəaliyyəti də yaradıcı xarakter alır, onun özü də ilkin təcrübənin müəlliflərindən birinə çevrilir, lakin bunu eksperiment hesab etmək olmaz.

Əslində tədqiqatçı hazırda olmayan daha yaxşı, təkmilləşdirilmiş qayda və priyomları ciddi cəhdlə təfəkkür süzgəcindən keçirdikdən, onların üstünlüyünə inandıqdan sonra müəllimə (məktəbə) təqdim etməlidir. O, hələ məktəbdə olmayan həmin metod və priyomla işin bir və ya bir neçə məktəbdə tətbiqinə kömək göstərməlidir. Bu zaman tədqiqatçı məktəbin praktik işinə fəal müdaxilə edir. Beləliklə, onun işi sadəcə təsvir deyil, təcrübəçilik yeni təcrübə quraşdırmaq, onu təşkil etmək xarakteri alır.

Belə bir sınaq zamanı ayrıca götürülmüş hər hansı priyom deyil, pedaqoji təsirin bütöv bir kompleksi yoxlanılır. Müəyyən çətin məsələni təcili yoxlamaq lazım gəldikdə belə təcrübə iş böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, təcrübə iş ayrı-ayrı priyomların, şəraitin təlimə təsirini müəyyənləşdirməyə imkan vermir. M.A. Skatkinin dediyi «Biz torpağa mineral gübrələrin qarışığını veririk, nəticədə isə məhsulun artdığını görürük. Təcrübə əsasında biz ümumi nəticə çıxara bilərik ki, kimyəvi maddələrin bu kompleksi bitkinin boyuna və inkişafına təsir göstərir. Bununla belə, biz hələ ayrılıqda hər bir kimyəvi maddənin təsirinin xarakteri haqqında bir şey bilmirik. Ola bilər ki, qarışığın ayrı-ayrı komponentləri bitkiyə lazım deyil, hətta zərərliyə, qarışığın başqa komponentlərinin effektivliyini aşağı salır. Hər bir kimyəvi varlığın fəaliyyətini aydınlaşdırmaq üçün hər biri ilə təcrid olunmuş şəkildə təcrübə keçirmək lazımdır».

Deməli, mürəkkəb pedaqoji hadisələri tədqiq edəndə də onu pedaqoji təsirin kompleksinin effektivliyi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Hər bir priyomun, faktorun, şəraitin ayrılıqda təsirini dəqiq öyrənmək lazımdır. Bu isə yalnız eksperimentin köməyi ilə mümkündür. Göründüyü kimi, təcrübə pedaqoji iş qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və ümumləşdirilməsi ilə eksperiment arasında aralıq həlqədir.

Eksperiment tədqiqatın əvvəlində əsaslandırılmış fərziyyənin doğruluğunun elmi, obyektiv və sübutedici şəkildə yoxlanmasını təmin edir. Eksperiment pedaqoji proses üçün xarakterik hadisələr əsasında mühüm, zəruri, davamlı tez-tez təkrar olunan qanunauyğunluqları öyrənməyə imkan verir.

O, ilk növbədə eksperimentin qoyulduğu şəraiti dəyişir. Bunsuz yeni hadisə yaratmaq mümkün deyil. Şəraiti öyrəndikdən sonra yeni şəraitin yaradılması səbəb əlaqələrinin dərk olunmasını, hər bir şəraitin öyrənilən hadisəyə təsirini aşkara çıxarmağa imkan verir. Eksperiment süni şəraitdə aparıldığından tədqiq edilən hadisəni istənilən vaxt, dəfələrlə təkrarlamaq mümkün olur. Eksperiment fərziyyənin yoxlanmasına, ayrı-ayrı nəticələrin dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Eksperimentə daxil edilən yeni və ya eksperimentator tərəfindən dəyişdirilmiş faktor eksperimental faktor və ya dəyişiklikdən asılı olmayan faktor, onun təsiri ilə yeniləşən faktor isə dəyişiklikdən asılı olmayan faktor adlanır. Əgər tədqiqatçı müqayisə priyomunun biliklərin mənimsənilməsi sürətinə təsirini öyrənsə, həmin priyom dəyişiklikdən asılı olan, şagirdlərin bilikləri isə asılı olmayan faktordur.

Eksperiment qoymaq üçün problemi müəyyənləşdirmək lazımdır. Elmdə məlum olmayan və varlıq haqqında yeni biliklərin araşdırılmasını tələb edən problemin seçilməsi mühüm şərtədir. Belə problem çox vaxt üzde olmur. Tədqiqatçı hər hansı sahədə özünə qədər görülmüş işləri öyrənib təhlil edərkən onun görünməyən-qaranlıq, düşünməyə təhrik edən, ciddi suallar doğuran tərəfini görür, müəllimlərlə, müvafiq alimlərlə müsahibə keçirir, məsələyə az-çox aydınlıq gətirilə də, hələ dəqiq cavabın tapılmadığını, problemin dumanlı olduğunu hiss edir. O, ideya axtarışına çıxır. Nəticədə özünə qədər tədqiqatların nəticəsində alınmış konsepsiyalara nəzər salır. M.N. Skatkinin təbircə desək, «Əgər tədqiqatçı mövcud olan nəzəri konsepsiyalardan heç biri ilə hesablaşmasa, o zaman özünün fərziyyə

şəklində şəxsi konsepsiyasını yaradır. Bütün sonrakı tədqiqatı ilə o öz nəzəri konsepsiyasını sübut etməyə çalışır.

Müəyyən nəzəri konsepsiyanın olması ona görə zəruridir ki, tədqiqatçının nəzəri çıxış mövqeyindən asılı olaraq eyni əşya müxtəlif cür öyrənilə bilər» (M.H. Skatkin. Методология и методика педагогических исследований. М., «Педагогика», 1986, стр.77)

Əgər tədqiqatçı yalnız irəli sürdüyü ideyanı təsdiq edən faktorları nəzərə almaqla kifayətlənərsə, yanaşma birtərəfli xarakter alır, təhrifə yol verilər obyektivlik olmaz.

Eksperimentin etibarlılığı eksperimentatordan asılıdır. Eksperiment bir növ tədqiqatçının təşkilatçılıq bacarığının, nəzəri və praktik fəaliyyətinin məcmusudur. Ola bilər ki, eyni məktəbdə, eyni sinifdə eyni hadisə üzrə müxtəlif tədqiqatçının apardığı tədqiqat müxtəlif nəticə versin.

Bir çox hallarda eksperimentin nəticələrinin obyektivliyi ona hazırlıqdan asılı olur. Eksperimentə başlamazdan əvvəl problemin nəzəri məsələləri, metodik ədəbiyyatda, məktəb təcrübəsində qoyuluşu təhlil olunmalı, alınan nəticələr elmi əsaslarla qiymətləndirilməli, həll edilmiş məsələlər aşkara çıxarılmalı, eksperimentin məqsədi və vəzifələri müəyyənləşdirilməli, tədqiqatın fərziyyəsi formalaşdırılmalıdır. Bunlar eksperimentatora şüurlu və inamla hərəkət etmək imkanı verir.

Eksperimentə hazırlığın təşkilatı cəhəti, xarici cəhət də az əhəmiyyət kəsb etmir. Tədqiqatçının araşdırdığı problemdən asılı olaraq obyekt düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

Eksperimentə saysız-hesabsız daimi və təsadüfi amillər təsir göstərir. Obyektiv nəticənin alınması üçün kənar təsirlərə yol verilməməli, aşağıdakı şərtlər gözlənilməlidir:

1) Eksperimentin aparılacağı təhsil müəssisəsinin növü (məktəbəqədər müəssisə, ibtidai siniflər, orta məktəb, texniki-peşə təhsili sistemi, xüsusi məktəb, orta ixtisas məktəbi, ali məktəb) müəyyənləşdirilməlidir.

2) Eksperiment təhsil alanlar, yoxsa təhsil verənlərlə aparılacaq? Adətən, təhsil alanların öyrənilməsi, inkişafı ilə əlaqədar sınaqlar keçirilir. Tərbiyəçi və müəllimlərin fəaliyyəti, onların yeni təlim texnologiyalarından istifadə etmə bacarıqlarının inkişafı üzrə də tədqiqat aparmaq mümkündür.

3) Eksperimentə cəlb olunacaq subyektin sayı müəyyən olunmalıdır. Eksperimentə kiçik bir qrup, yoxsa sinif, məktəb, kurs, fakültə, universitet və s. cəlb olunacaq? Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 2-3 nəfərdən başlanmış yüzlərlə adamı eksperimentə cəlb etmək olar. Eksperimentə həddən çox adamın cəlb edilməsinə də yol verilməməlidir. Belə hallarda onların bir qismini əhatə etmək mümkün olmadığından nəticədə dəqiqlik gözlənmir.

4) Eksperimentin aparılmasının coğrafiyası üzərində düşünmək lazımdır. Eksperimentin yalnız iri şəhərlərdəki yoxsa, rayon mərkəzlərindəki, kəndlərdəki təhsil müəssisələrində aparılması; ölkəmizin şimalındakı, cənubundakı, qərbindəki, yoxsa bütün bölgələrindəki təhsil müəssisələrində aparılması; azsaylı xalqların nümayəndələrinin toplum halında yaşadıkları yerlərdə

aparılması; təbiəti zəngin olan yerlərdə aparılması və s. amillər üzərində düşünmək lazımdır.

5) Təhsil müəssisələrinin maddi bazası, tədris avadanlığı, yeni təlim texnologiyalarından istifadə imkanları, tərbiyəçi, müəllim və başqa kadrların hazırlığı nəzərə alınmalıdır.

6) Eksperimentə rəhbərlik imkanlarının (vaxtaşırı bütün obyektə olmaq, frontal, differensial və fərdi iş aparmaq, şifahi və yazılı anketlərlə sorğu keçirmək, hər bir mərhələni ümumiləşdirərək aparıcılara istiqamət vermək və s.) nəzərə alınması son dərəcə vacibdir.

7) Eksperimental tədqiqatların əksəriyyətində müqayisə yolu ilə effektivliyini sübuta yetirməyə imkan verən alternativ tərəfin (çox hallarda kontrol siniflər və məktəblərin) olması təmin edilməlidir. Bu məqsədlə bilavasitə eksperimentin aparılacağı siniflərin (məktəblərin) və onlarla müqayisə olunaacaq kontrol siniflərin (məktəblərin) təxminən bərabərsəviyyəli olması zəruridir.

İstər eksperimental, istərsə də kontrol siniflərdə şagirdlərin fiziki və psixi inkişafının ümumi səviyyəsi (bilik, bacarıq və vərdisləri, motivasiya və təlimə marağı, səyi, qabiliyyəti, cinsi, yaşı və s.) müəyyənləşdirilməli və bərabər səviyyəli siniflər götürülməlidir.

Şübhəsiz, tam bərabərdəşirmə mümkün deyil, lakin eksperimental və kontrol siniflərin (məktəblərin) səviyyələri arasında fərqi azaltmaq, təxminən yaxınlaşdırmaq olar. Adətən, qismən də olsa güclü, şagirdlərin daha çevik olduqları sinfi eksperimental sinif kimi götürürlər. Bəzən isə yaratdığı yeni sistemin qüdrətinə inanan tədqiqatçı göstəricilərinin nisbətən aşağı olduğu sinifləri eksperimental sinif kimi götürür. Hər iki halda obyektivlik təmin edilmir.

Əgər eksperimental və kontrol siniflərdə şagirdlərin hazırlığını təxminən bərabərləşdirmək mümkün olmasa, bu fərq dəqiq qeydə götürülməli, eksperimentə yekun vururlarkən nəzərə alınmalıdır.

Eksperimental və kontrol siniflərdə müəllimlərin pedaqoji ustalığı, həmin fənn (sahə) üzrə ixtisas hazırlığı, eksperimental tədqiqata, sınaqdan keçirilən hadisəyə münasibəti təxminən eyni olmalıdır. Bunu əsas götürərək yalnız ən hazırlıqlı tərbiyəçi və müəllimlərin işlədikləri obyektləri seçmək, hətta yaxşı nəticə əldə etmək məqsədilə müəllimi dəyişmək məsləhət görülmür.

Təcrübə göstərir ki, eksperiment eksperimentatorun arzusunun həyata keçirilməsinə, uğurlu sonluğa yönəldikdə alınan nəticə obyektiv olmur.

Bəzi problemlər üzrə eksperimental tədqiqat keçirilərkən, həm də tərbiyəçi və müəllimlərin iş sistemindəki, fəaliyyətindəki əsaslı fərqləri aşkara çıxarmaq üçün təxmini bərabərliyin təmin olunmasına səy göstərilməlidir.

Bəzən eksperiment heç bir ayrı-seçkilik edilmədən bir rayonun (şəhərin) bütün məktəblərində, bir neçə rayon və şəhərin bütün məktəblərində, yaxud respublikanın bütün məktəblərində aparıla bilər. Respublikamızın 6 iri şəhər və rayonunda aparılan şagirdlərin təlim müəvəffəqiyyətlərinin 9 bal sistemi ilə qiymətləndirilməsi, 6 yaşdan təlimə başlamaq məqsədilə 90 minə qədər altı-

yaşlının eksperimentə cəlb edilməsi buna misal ola bilər. Bu yazının müəllifi tərəfindən keçirilən belə eksperimentlər «kütləvi eksperiment» adlanır.

8) Eksperimental qruplar (siniflər, məktəblər) üçün eksperimentatorun hazırladığı yeni sistem təlim-tərbiyə prosesinə yeni amil daxil edir. Bu yeniliyin metodikası eksperimentin aparıcılarına çatdırılmalı və onlarla təlimati seminar keçirilməlidir.

Eksperimental siniflərə nisbətən kontrol siniflərdə təchizatın zəifliyi, müəllimin səriştəsizliyi və s. əvvəlcədən mənimsəmə səviyyəsinin aşağı olacağını xəbər verir. Eksperimental siniflərdəki irəliləmə yeni sistemin üstünlüyünü göstərsə də, əslində belə eksperiment şübhə doğurur.

Kontrol obyektlərdə işləyənlər eksperimentin mahiyyəti haqqında müəyyən məlumata malik olsalar da, onların həmin sistemi tətbiq etmələrinə icazə verilməməlidir. Təbiidir ki, onlar eksperimental obyektlərdən kəskin şəkildə geridə qalmamaq üçün işlərində müəyyən yeniliklər yaratmağa çalışacaqlar.

Eksperimentatorun kontrol siniflərin fəaliyyətinə nə dərəcədə müdaxilə etməsinə eksperimentin növlərindən bəhs olunarkən toxunulacaqdır.

9) Eksperimental və kontrol siniflərin hamısında şərait (işıq, istilik, dərs ləvazimatı, dərsin müddəti, şagird-müəllim münasibətləri, şagirdlərə təsir göstərən başqa amillər) eyni olmalıdır.

Eksperimental və kontrol siniflərin hər ikisində tədris materialı (eksperimental amildən-sınaqdan keçirilən hadisədən başqa) eyni olmalıdır.

10) Eksperimental siniflərin işinə başqalarının müdaxilə etmələrinə, kənar təsirlərə yol verilməməlidir.

11) Eksperimentin dəqiqliyi xatirinə müəyyənəddici eksperimentə cəlb olunmuş məktəb (sinif, şagird qrupu) onun yekunlaşdırılmasınadək dəyişdirilməməlidir. Eksperimentin xarakterindən əsaslı olaraq eksperimentator tədqiqatı müəyyən müddət (bir neçə gün, bir neçə ay, bir neçə il) ərzində eyni obyektə aparılmalıdır.

Fərziyyə elmi biliklərin inkişafının başlıca amillərindən biri olub, eksperimental yolla nəzəri yoxlanılmasını tələb edir. Bu, ya fərziyyəni təsdiq edir ya da onu inkar edir. Birinci halda təsdiq olunan fakt konsepsiya, nəzəriyyə kimi qəbul edilir. İkinci halda yeni fərziyyə qurulur.

Eksperiment vaxta görə qısamüddətli və uzunmüddətli ola bilər. Nəzəri cəhətdən qısamüddətli eksperimenti laborator şəraitdə bir-iki saat ərzində keçirmək mümkün ikən didaktik eksperiment uzunmüddətli olur. Bütöv sözlərlə oxu texnikasının öyrədilməsi üzrə eksperimentə sentyabrın axırında başlamaq və əlifba təlimi başa çatanda bu işi yekunlaşdırmaq mümkündür. Əlifbanın uşaq bağçalarında beşyaşlılara öyrədilməsi imkanlarının sübuta yetirilməsi isə bir il tələb edir.

İbtidai siniflərdə müəllim şagirdlərin proqram həcmində təlim materiallarını qavramalarının xüsusiyyətlərini, onların sistematik kursları mənimsəməyə necə hazır olmalarını öyrənsə, yaxud yaradıcı monoloji nitqin inkişafı araşdırılarsa, eksperiment 4 il tələb edir. Ümumməktəb əhəmiyyəti olan eksperiment-

lör daha çox vaxt tələb edir. 6 yaşdan təlimə başlanılması ilə əlaqədar eksperiment 14 il davam etdi. Tərbiyə problemi üzrə eksperimental tədqiqat xüsusilə uzun vaxt tələb edir. Uşaqların müasir tələblərə uyğun şəxsiyyət kimi formalaşması üzrə iş I sinifdən başlanır və bu iş 11 ildən sonra yekunlaşdırılır.

Uzunmüddətli eksperimentin gedişi müddətində cəmiyyətin həyatında böyük dəyişikliklər baş verə bilər. Bəzən məktəbə elə sosial sifariş verilir ki, ondan asılı olaraq eksperimentin istiqaməti dəyişir. Belə hallarda ola bilər ki, eksperimentin nəticəsi heç kəsə lazım olmasın. Gözlənilən nəticənin alınması üçün fərziyyəni, eksperimental və kontrol sinifləri şagird kontingentinin sayını, pedaqoji hadisənin, prosesin hansı meyarlarla qiymətləndiriləcəyini dəyişmək lazım gələ bilər.

Hazırlıq dövründə daha böyük məsuliyyət və diqqət tələb edən elmi fərziyyənin işlənməsidir. Fərziyyənin düşünülmüş şəkildə işlənməsi eksperimentin müvəffəqiyyətini təmin edir. Fərziyyəyə istinad etməklə tədqiqatçı inandırıcı qənaətə gəlir. Fərziyyənin irəli sürülməsi hadisə ilə elmi qanunlar arasında əlaqələrin açılmasına aparan yol hesab olunur. Fərziyyə axtarılan ideyanın doğruluğunu, həm də nə dərəcədə doğru olduğunu sübuta yetirmək üçün güman edilən variantın sınaqdan keçirilməsi şəraitini nəzərdə tutur. Fərziyyə bəzən müəyyən nəzəri təklif şəklində müəyyənləşdirilir və onlardan nəşət edən metodik tövsiyələr şəklində dəqiq formalaşdırılır. Bəzən isə müəyyən didaktik proses, ona təsir göstərən bu və ya digər amillər haqqında tədqiqatçının ümumi gümanı, zənni olur. Bu, fərziyyədə öz əksini tapmalıdır.

Fərziyyənin ifadə tərzı belədir: «Əgər filan şərtlərə əməl olunarsa (filan məsələlər filan şəkildə yerinə yetirilərsə), nəticə filan cür olar». Bu zaman ən çətin məsələ şərtlərin, eksperimentə qoyulan ideyanın düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Hamıya az-çox məlum olan, söz düşəndə nəticəsi görünən fərziyyəni yoxlamağa ehtiyac yoxdur. Nəzəri ədəbiyyatda verilməmiş, təcrübədə tapılmayan, mübahisəyə səbəb olan məsələnin həllini ancaq düzgün qoyulmuş fərziyyənin köməyi ilə eksperimental tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmək mümkündür.

Fərziyyə həqiqi mənası naməlum olan elmi guman, ehtimalıdır. Məhiyyət etibarilə fərziyyə elmi biliklərin nəzəri, bəzən eksperimental yolla yoxlanmasına imkan verir. Eksperiment obyektiv qoyulduqda fərziyyəni təsdiq edir. Eksperimental yolla sübuta yetirilmiş, sübut olunmuş nəzəriyyə, konsepsiya hesab edilir.

1978-ci ildən bir neçə sinifdə başlanan, 1986-ci ildən geniş vüsət alan 6 yaşdan təlim 1992-ci ildən ölkəmizin bütün məktəblərində həyata keçirildi. I sinifə 6 yaşdan qəbul təhsil qanunu ilə təsbit olundu.

Ola bilər ki, eksperimental tədqiqat fərziyyədə nəzərdə tutulmuş ehtimalı doğrultmasın, əksinə inkar etsin. Belə nəticə də elmi cəhətdən çox dəyərlidir. Adətən, eksperimental tədqiqatın köməyi ilə eksperimentatorun irəli sürdüyü ideyanın təlim və tərbiyə prosesində müsbət nəticə verəcəyini gözləyirlər. Ola bilər ki, eksperiment yekunlaşdırlarkən gözlənilən nəticə alınmasın. Bəzən belə

nəticələrin qiyməti heç də müsbət nəticələrinkindən az olmur. Belə nəticələr fəaliyyətin yönümünü, təlim və ya tərbiyəyə təsir göstərən faktorların sayını, xarakterini dəyişməyi tələb edir. Eksperimentator fərziyyə üzərində işləyir, yeni fərziyyə qoyur.

Ola bilər ki, eksperiment ağlagəlməz mənfi nəticə versin. Belə hallarda eksperimental tədqiqatın nəticələri arxivə verilir. Gələcəkdə həmin sahə üzrə bu və ya digər aspektdə eksperiment aparılan vaxtilə aparılmış eksperimentin gedişi və nəticələrini nəzərdən keçirir, onun uğurlarını, yol verilən nöqsanları dəqiqətlə öyrənir ki, eksperimentində səhvlərə yol verməsin.

1980–1984-cü illərdə ibtidai təlim sistemində beşgünlük tədris həftəsi üzrə eksperimental tədqiqat aparıldı. Müvafiq tədris materialının hazırlanması, müəllimlərin ixtisasının artırılmaması, şagirdlərin təlim yükünün artırılması üzündən nəticə qənaətbəxş olmadı. SSRİ PEA-na hesabat verildi. Tam 20 ildən sonra problemə yenidən qayıdırlarkən həmin dövrdə əldə edilmiş nəticələr nəzərdən keçirildi və onlardan istifadə olundu. Yaxud keçən əsrin 70–80-cı illərində ibtidai siniflər üzrə günüuzadılmış qruplar yaradıldı və bu sahədə eksperiment geniş vüsət aldı. Bir müddətdən sonra məlum oldu ki, belə qruplar şagirdlərin bir qisminin dərstdən sonra müəllimin rəhbərliyi altında ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələrinə, inkişaf etmələrinə müsbət təsir göstərir. Bununla belə, get-gedə iş sinif – dərslər sisteminin yenidən təkrarlanması ilə nəticələndi. Beləliklə, şagirdlərdə ciddi yorğunluq özünü göstərdi, sərbəst, müstəqil fəaliyyət göstərmələri üçün vaxt qalmadı. Ona görə də günüuzadılmış qruplar ləğv edildi.

Eksperimentin nəticələrinin dəqiqliyi onu təşkil edən tədqiqatçının elmi səriştəsindən və vicdanından asılı olur. Ola bilər ki, eksperiment zahirən məndərcik olsun. Fərziyyənin formalaşdırılması, eksperimentin qoyulma qaydası, onun aparılması, nəticənin ümumləşdirilməsi yolları tələblərə cavab versə də, eksperimentatorun niyyətindən asılı olaraq nəticə dəyişə bilər. Elmi məsuliyyəti olmayan «eksperimentator» faktları dəyişir, nəticəni yaxşılaşdırır, şişirdir. Bəzən düzgün, obyektiv fərziyyə eksperimentin düzgün qurulmaması və tələb olunan qaydada aparılmaması üzündən alınan nəticə ilə təsdiq edilmir. Buna səbəb eksperimentatorun qeyri-obyektivliyi, subyektiv yanaşması olur. Bəzən isə yanlış fərziyyə əsasında qoyulmuş eksperiment elmi cəhətdən nə qədər düşünülmüş şəkildə keçirilsə də, nəticə düzgün olmur, lakin formal cəhətin aldadıcı təsiri ilə düzgün kimi qəbul edilir.

Səhvlərin qarşısının alınması üçün pedaqoji eksperiment düzgün planlaşdırılmalı, onun gedişində ciddi düzəlişlərə və əlavələrə yol verilməməlidir.

Ədəbiyyat

1. А.М.Новиков. Научно-экспериментальная работа в образовательном учреждении. М., АПО РАО, 1998.
2. В.И. Загвязинский. Методология и методика дидактического исследования. М.: Педагогика, М., 1982.

3. Методы педагогических исследований / Под редакцией В.И. Бурлаева. М.: Просвещение, 1972.

4. Л.И. Новикова, А.Т. Куракин. Путь к творчеству. М. «Просвещение», 1966.

5.М.Н. Скаткин. Методология и методика педагогических исследований. М., «Педагогика» 1986.

Педагогический эксперимент

Резюме

В ходе исследования возникает необходимость в экспериментальной проверке возникающих противоречий и сомнений. Эксперимент, являясь особым видом эмпирическим методом, дает возможность в сравнительной форме доказать эффективность изучаемого явления в процессе педагогического исследования. Соответственно идеи эксперимента выдвигается гипотеза. Экспериментатор разрабатывает его методику.

Для проведения эксперимента выделяется объекты-группы (классы, школы, район). В дальнейшем для проверки достоверности гипотезы эксперимента, проверки его сравнительной форме определяются также одноуровневые контрольные объекты.

Pedagogical experiment

Resume

In the process of research the question arises of necessity in experimental examining arising contradiction and doubt. The experiment being special form of empirical method, gives possibilities in compared form to prove the effective of learnt phenomenon in the process of pedagogical investigation. Correspondingly, the idea of the experiment brings up hypothesis. Experimentator works up its methodics.

For the carrying out of the experiment allocated objects-groups (classrooms, schools, district). In further for the examining of reliable hypothesis of experiment, examining it in compare form determines also control object.

“HƏYAT BİLGİSİ” PROQRAMI (I–IV siniflər üçün)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
18.04.2007-ci il tarixli 324 №-li əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

*Tərtibçilər: Z. Qaralov,
Ə. Hüseynov,
Ə. Osmanlı,
F. Süleymanoğlu,
V. Məmmədov*

İZAHAT VƏRƏQİ

İntegrativ fənn olan «Həyat bilgisi» ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil pilləsində tədris edilir. Bu fənn şagirdlərə yaşadıkları sosial və bioloji mühitlə bağlı ilkin anlayışlar aşılamaqla yanaşı, onlarda cəmiyyət, təbiət, ekologiya və mənəviyyət haqqında elmi biliklərin formalaşması üçün zəmin yaradır.

Bu pillədə şagird ətrafındakıları hələ təzə-təzə öyrənmə prosesində olduğundan, demək olar ki, onu gördüyü, eşitdiyi, müşahidə etdiyi hər şey maraqlandırır. Daim təkrar elədiyi: «*Bu kimdir?*», «*Bu nədir?*», «*Niyə belə olur?*», «*Həraddan gəlir?*», «*Hara gedir?*» və s. kimi suallara tapdığı cavablara uyğun olaraq Dünya onun gözündə xırda-xırda hissələri ilə hələ təzəcə bütövləşməyə, böyüməyə başlayır.

Ona görə də «Həyat bilgisi»nin başlıca məqsədi şagirdlərin şüurunda əhatə olunduqları canlı və cansız aləmin vahid, bütöv və bölünməz obrazını yaratmaq, həmçinin onlarda gündəlik həyatda istifadə edəcəkləri bacarıq və vərdislər formalaşdırmaqdır.

«Həyat bilgisi» fənninin tədrisi zamanı şagirdlərin ətrafdakı varlıqlar (əşyalar), eləcə də cəmiyyətdə və təbiətdə müşahidə etdikləri, haqqında müxtəlif mənbələrdən eşitdikləri hadisələr, dəyişikliklər və bunlar arasındakı əlaqələr barədə bilgilərinin sistemləşdirilməsi və ardıcıl dərinləşməsi prosesi gedir. Bu proses bir tərəfdən onların ətraf aləmlə bağlı bilgilərini artırır, digər tərəfdən daxili aləmlərinin, mənəvi dünyalarının zənginləşməsinə xidmət edir. Əhatə olunduqları insanlara, doğulduqları kəndə, şəhərə, doğma Vətənə, onun təbiətinə məhəbbət hissləri formalaşdırır. Dünyanın maddi və mənəvi zənginliklərinə, insanların yaradıcı əməyinə, xeyirxah əməllərinə, şəxsiyyətinə hörmət və qayğı təlqin edir.

Kursun məzmunu geniş məsələlər dairəsini əhatə edir. Bu məzmun müxtəlif tədris vahidlərinə inteqrasiya olunsada, onlar ümumilikdə dörd əsas məzmun xətti təşkil edir: **insan və təbiət; fərd və cəmiyyət; mənəviyyət; sağlamlıq və təhlükəsizlik.**

Şagirdlər bu məzmun xətlərinin köməyiylə həm də yaxın ətrafdakı sadə və kiçik varlıqlardan tutmuş çox-çox uzaqlardakı nəhəng Göy cisimlərinə, şəxsi gigiyenalarından tutmuş qlobal ekologiyaya qədər ön müxtəlif varlıq və hadisələrə aid bilmədikləri elementar məlumatları toplamağın ilkin yollarını öyrənirlər. Kurs onların hissi və idraki vərdislərinin, nitq qabiliyyətlərinin formalaşmasına müxtəlif tədris vasitələri ilə kömək edir, hər şeyə qarşı diqqətli olmağı, əldə etdikləri bilikləri başqalarına səlis və dəqiq çatdırma bilməyi, bəzilərdən gündəlik həyatda istifadə etməyi öyrədir.

Proqramda diqqət yetirilən əsas məsələlərdən biri Vətən, paytaxt, bayraq, gerb və himn anlayışlarının uşaqlara anlaşılıq şəkildə izah edilməsi, onlarda vətəndaşı olduqları dövlətə və onun simvollarına dərin məhəbbət və hörmət hisslərinin formalaşdırılmasıdır.

Təhsilin qarşısında duran ən vacib məsələ demokratik düşüncəyə və çağdaş bacarıqlara malik insan yetişdirmək olduğundan, kurs şagirdlərə təlimə başladığıları ilk günlərdən demokratiya ilə bağlı ən sadə anlayışları aşılayır. Ona görə də onların özlərinə rəhbər — sinif nümayəndəsi seçmələri proqramda demokratiya ilə ilk praktik təmas kimi nəzərdə tutulur. Burada həmçinin cəmiyyətdə tələb olunan etiket-davranış qaydalarının, mənəvi borc anlayışının, "Beynəlxalq Uşaq Konvensiyası"nda təsbit olunmuş hüquqların mənimsənilməsinə, sağlamlıq və təhlükəsizlik məsələlərinin öyrədilməsinə xüsusi fikir verilir.

Şagirdlər vergi və sığorta anlayışlarını mənimsəyir, ailə və dövlət büdcələrinin formalaşması və xərclənməsi ilə bağlı ilkin biliklər əldə edirlər.

«Həyat bilgisi» fənninin tədrisi prosesində təlimin ən müxtəlif metod və formalarından istifadə edilir. Ekskursiyalar, gəzintilər, müxtəlif peşə sahibləri ilə görüşlər təşkil olunur. Şagirdlər ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsi ilə bağlı küçədə, bağda, parkda, meşədə, təbiət muzeylərində və dövlət qoruqlarında olurlar. Onlar müəllimlərin köməyi ilə təbiətin və sosial mühitin müəyyən proses və hadisələrini müşahidə edir, praktik işlər görür, sadə təcrübələr aparır, test tapşırıqları yerinə yetirir, didaktik oyunlar keçirirlər. Bu işlər şokil çəkmək, təklif olunan qrafik rəsmləri boyamaq, ətraf aləmlə bağlı kompyuter proqramlarına və filmlərə baxmaqla tamamlanır.

İbtidai təhsil pilləsində tədris olunan fənlər sırasında «Həyat bilgisi»nin xüsusi yeri var. Belə ki, ətraf aləmlə tanışlıq və onun öyrənilməsi fasiləsiz olduğundan, o, təkcə bu fənnin tədris edildiyi dərslər forması ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda «Ana dili», «Riyaziyyat», «Musiqi», «Texnologiya» və digər dərslərdə, sinifdən xaric işlərdə məktəbdən kənar, bir sözlə, hər yerdə davam edir. Ona görə də «Həyat bilgisi» kursu belə fasiləsiz öyrənmə prosesini sistənləşdirib, elmi zəmin üzərində bərqərar edir. «Həyat bilgisi» kursunun böyük bir hissəsi təhsilin sonrakı pillələrində «Fizika», «Riyaziyyat», «Kimya», «Biologiya», «Tarix», «Coğrafiya» və s. fənləri üçün prope-
devdik materialdır.

Fənnin daha dərinə mənimsədilməsində şagirdin valideynlərinin, yaxınlarının üzərinə də ciddi vəzifələr düşür. Onlar dünyanı tanımaq, qavramaq istəyən uşağın suallarına səbirlə, anlaşılıq şəkildə cavab verməli, müşahidə etdikləri hadisələrin başvermə səbəbinə sadə izahlar tapmalıdırlar. Elmi şəkildə düşünməyə imkan yaradan məsləhətlərlə onlara əməli kömək etməlidirlər.

Proqramda hər bölmünün öyrədilməsinə ayrılan saatların miqdarı təxminidir. Müəllim sinfin hazırlıq səviyyəsinə uyğun olaraq bu vaxtı müstəqil bölüşdürə bilər.

PROQRAMIN MƏZMUNU

I SINIF (32 saat)

Məktəbə başlayarkən (9 saat)

Bilik günü. Uşaqlar niyə məktəbə gedirlər? Müəllimlə, məktəblə, sinif yoldaşları ilə tanışlıq. Dərs vəsaitləri ilə tanışlıq. Məktəbəgəlmə, tənəffüs və məktəbdən getmə qaydaları. Küçədə təhlükəsiz hərəkət. Məktəb direktorunun və sinif rəhbərinin vəzifələri. Məktəbdə davranış qaydaları. Məktəbin və sinif otağının təmizliyi. Şəxsi gigiyena. Nəyə görə yeməkdən əvvəl əllərimizi yumalıyıq? Nəyə görə meyvə və tərəvəzi yeməzdən əvvəl yuyurlar? Dırnaqları vaxtlı-vaxtında tutmaq nəyə görə vacibdir? Geyimlərimiz nə üçün təmiz olmalıdır?

Ailəmiz, qohumlarımız, qonşularımız.

Sınıf nümayəndəsinin seçilməsi təmsalında demokratiya anlayışı ilə ilkin tanışlıq. Sınıfdə təmizliyə məsul şəxsin təyini. Sınıf növbətçiliyi cədvəli. İdman sağlamlığın rəhnidir.

Vətənimiz, paytaxtımız, bayrağımız, himnimiz. Himn nə vaxt oxunur və onu oxuyarkən necə hərəkət etməliyik?

Ayağımızın altındakı Yer, başımızın üstündəki Göy (8 saat)

Ayağımızın altında nələr var? Daşlar, çınqıllar, torpaq, otlar. Onları bir-birindən fərqləndirən əlamətlər. Ətrafımızda nələr var? İnsanlar, Evlər, ağaclar, avtomobillər, heyvanlar. Pəncərənin önündə dibçəkdə bitən nədir? Canlı və cansız varlıqlar. Bəzi ev heyvanları və ev quşları ilə tanışlıq.

Bitkilər və onların orqanları: kök, gövdə, budaq, yarpaq, çiçək, meyvə. Bitkiləri yarpaqlarına və meyvələrinə görə necə fərqləndirmək olar? Ağac da, kol da, ot da bitkidir, bəs onların fərqləri nədir? Ağaclar nə vaxt yarpaqlayır? Nə vaxt yarpaqlarını tökürlər? Həmişəyaşıl ağaclar. Bitkilərin faydası. Meyvələr nə vaxt yetişir? Müxtəlif meyvələrlə tanışlıq. Çörək necə əmələ gəlir?

Yaşadığımız Yer kürəsi. Gecələr göydə nələr görmək olar? Bəs gündüz? Günəş hansı formadadır? Bəs Ay? Bəs ulduzlar? Günəş yerə ən yaxın ulduzdur.

Fəsilər. Payız. Payızda canlı və cansız varlıqlar.

Bulaq, arx, çay, göl, dəniz, okean. Təmiz su. Çirkli su. Evimizə su haradan gəlir? Çirkab suları hara gedir?

Suda yaşayan bəzi canlılarla tanışlıq.

Təbiət hadisələri (8 saat)

Gecə və gündüz necə yaranır? Günəş haradan doğur, harada batır? Gecələr yatmaq, istirahət etmək lazımdır! Yağış necə əmələ gəlir? Yağışın faydası. Yağış yağmasa, nə baş verər? Bəs çox yağsa? Şimşək. Göy qurşağı və onun rəngləri. Çaylar necə əmələ gəlir? Onlar hara axır? Daşqınlar. Onlardan necə qorunmalı? Dolu. Dolunun təsərrüfatlara vurduğu ziyan. Doludan qorunmaq lazımdır! Qar və onun faydası. Şaxtadan qorunma yolları. Meh, külək, tufan. Tufandan necə qorunmalı? Sinoptiklər. Onlar havanın necə olacağını əvvəlcədən proqnozlaşdırırlar.

* Bu proqram ilk dərs gününün («Bilik günü»nün) 2 saatının «Həyat bilgisi» kursu çərçivəsində aparılmasını nəzərdə tutur.

Yanğın. Odlu ehtiyatlı olun! Zəlzələ təbiətin ən dəhşətli hadisəsidir. Zəlzələ zamanı necə davranmalı?

Bilik və insan əməyi (8 saat)

Keçmişdə insanların həyatı. İnsan yurdları — köhnə daxmalar və müasir binalar. Məişət cihazları: soyuducu, radio, televizor, audio və video maqnitofonlar, kompyuterlər. Müasir telefonlar. Kətməndən kətanlı, taxıl səpənli traktorlara. Oraqdan kombayna. At, ulaq arabalarından qatarlara, yük maşınlarına, gəmilərə. Borular da nəqliyyat vasitəsidir. Yollar: torpaq yol, asfalt yol, dəmir yolu, dəniz yolu, hava yolu. Köprülər. Maşınları hərəkətə gətirən nədir? Azərbaycanımızın sərvətləri. Qara qızıl — neft. Elektrik enerjisini haradan alırız? Elektrik olmasa nə baş verər? Mingəçevir Su-Elektrik Stansiyası. Təyyarələr. Kosmik peyklər. Onlar da insanlara xidmət edir.

Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə verilən tələblər

Şagird aşağıdakıları bilməlidir:

— özünün və valideynlərinin adını, soyadını, yaşadığı şəhərin (kəndin, qəsəbənin) adını, ev ünvanını və ev telefonunun nömrəsini; əsas nəqliyyat vasitələrini, əsas peşələrin adlarını;

— ölkənin himnini, bayrağını, ölkə rəhbərinin — Prezidentin adını və soyadını, ölkənin paytaxtını, böyük şəhərlərinin, çaylarının adlarını, böyük ölkələrdən, eləcə də qonşu ölkələrdən bir neçəsinin adını;

— görüşmənin, ayrılmanın və müraciətin milli ənənələrimizə uyğun formalarını; xahiş etmə, təqdim etmə, təbrikləmə, minnətdarlıq, üzr istəmə, ictimai yerlərdə, xüsusən məktəbdə lazım olan digər etiket qaydalarını;

— insan bədəninə quruluşunu, şəxsi gigiyena qaydalarını, ilin müxtəlif fəsilərində öz sağlamlığını qoruma yollarını;

— fəvqəladə hallar (tufan, çovğun, daşqın, zəlzələ, yanğın) və həyat üçün təhlükəli olan hadisələr zamanı davranış qaydalarını; küçədə təhlükəsiz hərəkət qaydalarını, svetoforun işıqlarının təyinatını;

— canlı və cansız varlıqları, yabani və mədəni bitkiləri, gülləri, cücüləri, quşları, balıqları, ev heyvanlarını, vəhşi heyvanları, yaşadığı ərazidə qorunan bitkiləri, təbiətlə təmas qaydalarını;

— dağ, təpə, dərə, düzənlik, bulaq, arx, çay, göl, dəniz, meşə, Yer, Gök, Günəş, Ay və ulduz anlayışlarını.

Şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

— ailədə, məktəbdə və ictimai yerlərdə lazım olan etiket qaydalarından istifadəni;

— şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etməyi, soyuqdan, istidən, gülmürədən, daşqından, sıldırımdan qorunmağı, zəlzələ zamanı təhlükəsiz yerdə gizlənməyi, küçədə təhlükəsiz hərəkət etməyi, evdəki bəzi məişət cihazlarından təhlükəsiz istifadə etməyi;

— təbii və süni, canlı və cansız varlıqları bir-birindən fərqləndirməyi, öyrəndiyi bitkiləri, heyvanları, quşları adına görə tanımağı;

— müəllimin köməyi ilə təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlı müşahidələr

aparmağı;

— adını öyrəndiyi idman növlərini, nəqliyyat vasitələrini vizual fərqləndirməyi;

— təbiətlə təmasda tələb olunan davranış qaydalarına əməl etməyi;

— Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını təsvir etməyi.

II SİNİF (32 saat)

Təbiət. Canlı və cansız varlıqlar (10 saat)

Təbiət — bizi əhatə edən aləm. Təbii varlıqlar: hava, su, torpaq, insanlar, heyvanlar, bitkilər. Süni varlıqlar: binalar, maşınlar, qurğular.

Canlıların yaşaması üçün vacib olan istiliyin mənbəyi — Günəş. Günəş ailəsi. Günəş sönsə nə baş verər? Yer in ən yaxın qonşusu — Ay.

Hava və su həyat mənbəyidir. İnsanlar, bitkilər və digər canlılar üçün onların əhəmiyyəti. İçməli, təmiz su harada olur? Şəhərimizə (kəndimizə) borularla gətirilən çay sularını niyə təmizləyirlər? Meşələr təmiz hava mənbəyidir. Havanı və suyu çirkləndirən nədir? Zavodların, fabriklərin, avtomobillərin buraxdığı zərərli tüstülər.

Bitkilər aləmi — enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı ağaclar, kollar, otlar. Yabanı və mədəni bitkilər. Bağ, bostan, dırnak, tarla.

Heyvanlar aləmi:

Cücülər. Onların xeyri və zərəri. İnsanlar üçün işləyən cücülər — arı və ipəkqurdu.

Quşlar. Ev quşları, vəhşi quşlar. Niyə quşların bir hissəsi isti ölkələrə uçub gedir? Hansı quşlar qışı yurdumuzda keçirir? Quşların yuvaları. Niyə onlara toxunmaq olmaz?

Ev heyvanları. Onların insan üçün əhəmiyyəti. Ev heyvanlarından alınan qida məhsulları. Vəhşi heyvanlar və onların yuvaları.

Suda yaşayan heyvanlar (balina, delfin, köpəkbalığı, suiti və s.). Su bitkiləri. Dəniz zəhərlənsə, nə baş verər?

Fəsilələrin dəyişməsi insanların, heyvanların, bitkilərin, quşların və cücülərin həyat tərzinə necə təsir edir?

İnsanlar ətraf aləmdəki canlı və cansız varlıqları qorumasına nə baş verər?

«Azərbaycanın Respublikasının Qırmızı kitabı» nə üçün yaradılıb?

Şəhərimizin/kəndimizin həyatı (5 saat)

Bizim şəhərimiz (kəndimiz). Onun tarixi haqqında nə bilirik? (Əsas, anlaşılqı məlumatlar.) Yaşadığımız ərazidə keçmişin abidələri varmı? Onları nəyə görə qorumaq lazımdır?

Şəhərlər böyükklər hara gedirlər? İnsanlar nəyə görə işləyirlər? Validəy-nlərimin peşəsi.

İqtisadiyyat nə deməkdir? Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət, xidmət. Pul nə üçündür? Milli pulumuz. Mədəniyyət — teatr, kino, kitabxana.

Kənd təsərrüfatında çalışanlar hansı peşələrin sahibləridir? Bəs sənayedə ça-

İşanlar? Şöhərimizdə (kəndimizdə) göstərilən xidmətlər.

Məhəlləmizdə tikilən binada kimlər (peşələri) işləyir?

İnsanlar öz həyatlarını təmin etmək, daha yaxşı yaşamaq üçün təbiətdən və torpaqdan necə istifadə edirlər, hansı bitkiləri öki-becərilir? Rayonumuzda hansı bitkilər becərilir? Hansı faydalı qazıntılar (tikinti materialları) çıxarılır? Enerji mənbələri — neft, qaz, külək, Günəş, çay.

Birgəyaşayış qaydaları (5 saat)

Ailə, məhəllə, sinif, komanda, kollektiv, cəmiyyət. Birgə oyunlar. Kollektivdə rəhbərin tapşırığına əməl etmək zəruridir. Kollektiv qarşısında məsuliyyət.

İnsanların bir-birilərilə ünsiyyəti və anlaşması üçün lazım olan qaydalar: həmsöhbətinə diqqətlə qulaq asmaq, konkret və məsələnin məğzindən danışmaq, verdiyin sözə dəqiq əməl etmək.

Böyüklərə, həmyaşıdlara və kiçiklərə müraciət qaydaları. Yoldaşa kömək. Qızlar və oğlanlar.

Telefon danışığı etiketləri. Mağazada davranış qaydaları. Qonağı necə qarşılamalı? Qonaq gedərkən və yemək süfrəsi arxasında oturarkən özünü necə aparmalı? Teatrda, kino zalında, yığıncaqda niyə hündürdən danışmaq olmaz? Həyatımızdakı, məhəlləmizdəki qocalara, xəstələrə necə kömək edirik?

İnsan. Onun bədən quruluşu və sağlamlığı (5 saat)

İnsan — təbiətin ağıllı canlısı. İnsanın bədən quruluşu. Duyğu orqanları (göz, qulaq, burun, dil, dəri) ətraf aləmin dərkində bizə kömək edir.

Xəstələndikdə hara müraciət edirlər? Poliklinika, xəstəxana, sanatoriya. Həkimlər (cən həkimi, diş həkimi, boğaz-qulaq-burun həkimi).

İlin fəsilləri və insan sağlamlığı. Xəstələndikdə həkimin və valideynlərin məsləhətlərinə qulaq asmaq lazımdır. İynədən və dərman həblərindən qorxmayın. Yoluxucu xəstəliklər zamanı ətrafınızdakı adamları yoluxmadan qoruyun.

Tanmadığınız meyvələri, bitkiləri yemək olmaz.

Suya girərkən ehtiyatlı olun. Çirkli sulara çimməyin! Valideynləriniz, böyükləriniz yanınızda olmadıqda mağazadan, köşkdən şirniyyat, saqqız və s. ərzaq məhsulları alıb istifadə etməyin.

Məkan, zaman, hərəkət. İlk coğrafi anlayışlar (7 saat)

Məkan. Açıq və qapalı məkanlar. Hər bir varlıq müəyyən məkanda yerləşir.

Zaman — keçmiş zaman, indiki zaman, gələcək zaman. Zamanın ölçülməsi.

Hərəkət — düzxətli və dairəvi hərəkətlər.

Planetimizin kiçik modeli — qlobus. Xəritə nə üçündür? Dünyanın xəritəsi.

Yerin quru və su sahələri. Materiklər, adalar, okeanlar, dənizlər.

Dağ, təpə (zirvə, yamac, döz, ətək), düzənlik, çökəklik, dərə.

Çay. Çayın mənbəyi, mənsəbi, yatağı, qolları və sahilləri.

Vətənimizin təbiəti.

Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə verilən tələblər

Şagird aşağıdakıları bilməlidir:

- birgə yaşayış və fəaliyyət qaydalarını, üzvü olduğu kollektiv qarşısında məsuliyyətini;
- telefon danışıq etiketlərini;
- qonaqlıqda, süfrə arxasında, ictimai yerlərdə zəruri davranış qaydalarını;
- böyüklərə, həmyaşıdlara və kiçiklərə müraciət qaydalarını;
- insan bədəninin quruluşunu;
- duyğu orqanlarını;
- yoluxucu xəstəliklər zamanı özünü və ətrafdakı insanları yoluxmadan qoruma qaydalarını;
- piyadalar üçün nəzərdə tutulan yol nişanlarını;
- Günəş və Ay haqqında ümumi məlumatları;
- məkan, zaman və hərəkət anlayışlarını;
- qlobus və xəritə haqqında ilkin anlayışları;
- Azərbaycan Respublikasının xəritədəki təsvirini;
- yaşadığı şəhərin (kəndin) tarixi haqqında əsas məlumatları, onun ərazisindəki qədim abidələrin adlarını;
- böyük şəhərlərimizin adlarını;
- əsas peşələrin adlarını və onların təyinatını;
- sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət və xidmət anlayışlarını;
- milli pul əsginazlarımızı;
- insanların öz həyat və yaşamlarını təmin etmək üçün əkib-becərdikləri bitkiləri;
- ölkəmizin faydalı qazıntılarını, enerji mənbələrini;
- yaxın ətraflarındakı cücüləri, quşları, heyvanları, bitkiləri;
- dağ, təpə, dərə, düzənlik, çay, göl, dəniz, okean anlayışlarının mənasını;
- «Azərbaycanın Qırmızı kitabının» nə üçün yaradıldığını.

Şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

- özünü və yoldaşını təqdim etməyi;
- yaxındakı yoldaşları, dostları və qohumları ilə müşayiətsiz qonaq getməyi;
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbini təsvir etməyi;
- telefonlardan, bəzi məişət cihazlarından (televizor, radio, video və audio maqnitofonlar, ütü) müstəqil istifadə etməyi;
- piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş yol nişanlarına uyğun olaraq küçədə təhlükəsiz hərəkət etməyi;
- yoluxucu xəstəliklər zamanı özünü, özü xəstə olduqda isə ətrafındakıları qorumağı;
- mağazadan kiçik məbləğdə pul müqabilində bəzi şeyləri sərbəst almağı;
- bəzi bitki, heyvan və cücüləri şəkillərinə görə tanımağı;
- ev heyvanlarını və quşlarını yemləməyi və sulamağı;
- xəritədə və qlobusda planetimizin su və quru hissələrini göstərməyi;
- dünya xəritəsində Azərbaycan Respublikasının yerini tapmağı;
- dağ, təpə, zirvə, düzənlik anlayışlarının mənasını izah etməyi;
- saatin köməyi ilə vaxtı təyin etməyi.

III SİNİF (66 saat)

Bilik günü (1 saat)

Bilik günü. Yay tapşırıqlarının müzakirəsi.

Sağlamlıq və təhlükəsizlik (7 saat) (Özümüzü qoruyaq)

Yol nişanları, onların əhəmiyyəti və insan təhlükəsizliyində rolu. Piyadalar üçün nəzərdə tutulan yol nişanları. Yol nişanlarının qorunmasının vacibliyi. Yanğın. Yanğınə səbəb olan hərəkət və davranışlar. Yanğının insanlara və təbiətə ziyanı. Yanğın zamanı tələb olunan mühafizə tədbirləri. Evdə, həyətdə və digər yerlərdə həyat və sağlamlıq üçün təhlükə mənbəyi ola biləcək yerlər. Belə yerlərdə hərəkət və davranışlar zamanı lazım gələn təhlükəsizlik tədbirləri. Ünsiyyət zamanı diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlər. Tanımadığın adamlarla ünsiyyətə girmənin yarada biləcəyi təhlükələr. Şəhərdə və ya qələbəlikdə azar-kən müraciət olunacaq şəxslər.

Mövsümi xəstəliklər və onlardan qorunma vərdisləri. Mövsümi xəstəliklərə tutulduqda onun başqalarına yoluxmasına yol verməmək üçün görülən tədbirlər.

Varlıqlar və hadisələr (9 saat) (Maddələr və hissəciklər)

İnsan ətraf aləmi necə öyrənir? Ətraf aləmin öyrənilməsində müşahidənin və təcrübənin rolu. Ətraf aləmin öyrənilməsində alət və cihazlardan (lupa, termometr, kompas, mikroskop, teleskop və s.) istifadə.

Temperatur. Onun ölçülməsinin əhəmiyyəti. Hava, su və tibb termometrləri.

Varlıqları əmələ gətirən maddələr və hissəciklər. Bərk, maye və qaz halında olan maddələr. İstinin və soyuğun təsiri ilə maddələrin halının dəyişməsi.

Hava və onun tərkibi. Havanın canlılar üçün əhəmiyyəti. Havanın xassələri və bu xassələrin təcrübədə yoxlanılması. Gündəlik həyatda rastlaşdığımız təbii və süni maddələr. Duz, şəkər, nişasta və turşular. Onların əhəmiyyəti və əldə olunması.

Aşınma. İstinin, soyuğun, küləyin, yağış və qar sularının təsiri ilə torpağın üst qatında baş verən dəyişikliklər. Nəhəng qayaların parçalanaraq xırda daşlara, çınqıla və quma çevrilməsi.

Torpaq. Onun tərkibi və əmələ gəlməsi. Torpağın tərkibindəki maddələrin təcrübədə nümayiş etdirilməsi. Torpağın canlılar üçün əhəmiyyəti.

Yer kürəsi (12 saat) (Daxili və xarici təbəqələri)

Kosmos və Günəş sistemi. Kosmosun öyrənilməsinin əhəmiyyəti. Günəş sistemini əmələ gətirən planetlər və digər göy cisimləri. Planetimizin Günəş sisteminə özünəməxsusluğu.

Yer necə əmələ gəlib? Onun əmələ gəlməsi ilə bağlı elmi və dini dünyagörüşlər. Yer kürəsinin qorunmasının vacibliyi. Yer daxili təbəqələri (nüvə, manti-

ya və yer qabığı). Yer təbəqələrində gedən proseslər. Yer qabığının səthindəki dəyişikliklərin səbəbləri. Yerın xarici təbəqələri (litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosfer) və onlarda gedən proseslər.

Yer kürəsinin su qatını təşkil edən okeanlar, dənizlər, göllər və çaylar. Onların həyat üçün əhəmiyyəti. Suda yaşayan canlılar.

Yerın quru hissəsi — materiklər. Materiklərin təbiəti. Bizim materik.

Yerın relyefi. Düzenliklər, dağlar, təpələr, dərələr. Ölkəmizin və yaşadığımız ərazinin relyefi.

Üfüq və onun cəhətlərinin təyin edilməsində yerli əlamətlərdən və kompasdan istifadə. Üfüqün cəhətlərini təyin edən bilmənin əhəmiyyəti.

Rəsm və plan. Onların fərqi. Plan çəkmənin əhəmiyyəti. Xəritələrin hazırlanmasında plandan istifadə. Fiziki və siyasi xəritələr. Xəritələrin oxunması. Vətənimizin fiziki və siyasi xəritələri.

Birimiz, hamımız (7 saat) **(Fərd, ailə, cəmiyyət)**

Təbiətin ən ağıllı canlısı — insan. İnsanı başqa canlılardan fərqləndirən əsas cəhətlər. İnsan qrupları — irqlər, millətlər, dinlər. Rəngindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanların hüquq bərabərliyi.

İnsanların birgəyaşayış və inkişaf formaları — ailə, kollektiv və cəmiyyət. Azərbaycan cəmiyyəti. Ümumi ailəmizi — cəmiyyətimizi təşkil edən xalqlar.

Dövlətin cəmiyyət həyatında rolu. Dünyada mövcud olan dövlət quruluşu formaları. Azərbaycan dövləti, onun rəmzləri və idarə olunması.

Dinlər. Səməvi dinlər.

Hüquqlarımız. «Uşaq hüquqları konvensiyası»nda və «İnsan hüquqları haqqında bəyannamə»də təsbit olunmuş hüquqlar, onların əhəmiyyəti. Öz hüquqlarımızdan necə istifadə edirik? Başqalarının hüquqlarına hörmət.

Canlılar aləmi (21 saat) **(Bitkilər, heyvanlar və başqa canlılar)**

Bitkilər aləmi. Bitkilər aləmini təşkil edən canlılar — yosunlar, mamırlar, qırcılar, iynəyarpaqlı və çiçəkli bitkilər. Onların oxşar və fərqli cəhətləri. Bitki orqanları və onların əhəmiyyəti. Quru və şirəli meyvələr. Bitkilərin çoxalması və yayılması. Toxum, kök yumrusu, bığcıq və budaq qələmi ilə çoxalan bitkilər. Alağ otları. Onların mədəni bitkilərə ziyanı. Alağ otları ilə mübarizənin əhəmiyyəti. Dirlik bitkiləri və onların insan həyatında rolu. Dirlik bitkilərinin becərilməsi. Bostan bitkilərinin əhəmiyyəti və becərilməsi. Tarla bitkiləri və onların gündəlik həyatımızda rolu. Bağ bitkiləri. Ölkəmizdə becərilən bağ bitkiləri və onların əhəmiyyəti.

Heyvanlar aləmi — cücülər, hörümçəkkimilər, balıqlar, suda-quruda yaşayanlar, sürünənlər, quşlar və məməlilər. Onların oxşar və fərqli cəhətləri. Heyvanların çoxalması yolları — balalama, yumurta və kürü qoyma. Heyvanların qidalanması. Otyeyən, ətyeyən və hər şey yeyən heyvanlar. Heyvanların ov etməsi, düşmənlərindən qorunması və mühitə uyğunlaşması. Heyvanlar niyə məhv olur?

Azalmaqda və nəslə kəsilməkdə olan heyvanlar. Heyvanları qorumaq üçün nə etmək lazımdır? Heyvan-bitki əlaqələri. Bitkilərin qorunmasında və yayılmasında heyvanların rolu. Ölkəmizdə bəslənilən heyvanlar və onların gündəlik həyatımızda əhəmiyyəti. Heyvanları sevmək, ancaq özümüzü də qoruyaq! Natəmiz, xəstə və təhlükəli heyvanlar.

Göbələklər və onların təbiətdə rolu. Göbələyin orqanları. Yeməli və zəhərli göbələklər. Yeməli göbələklərin yığılması qaydaları.

Mikroblar. Mikrobların öyrənilməsində mikroskopdan istifadə. Mikrobların əhəmiyyəti və zərəri. Qidaların və dərmanların hazırlanmasında bakteriyalardan istifadə.

Ekologiya (8 saat) **(Yaşadığımız mühitdə nələr baş verir?)**

Yaşadığımız təbii mühit və onun əsas xüsusiyyətləri. Təbii mühitin çirklənməsində insan fəaliyyətinin rolu. Çirklənmiş mühitin insanlar və başqa canlılar üçün təhlükəsi.

Ekosistemlər. Canlı-cansız, bitki-heyvan, insan-təbiət əlaqələri. Ekologiya və onun qorunması yolları. Ekoloji fəlakətlər və onların proqnozlaşdırılmasının vacibliyi.

Yaşadığımız mühiti çirkləndirən zibilliklər. Onlardan xilas olma yolları.

Qoruqlarımız. Zəngin təbiətimizin qorunmasında təbiət qoruqlarının əhəmiyyəti. Ekoloji təmiz qida məhsulları və onların üstün cəhətləri. Ekoloji təmiz qida məhsullarının artırılmasının əhəmiyyəti.

Yay tətilinə hazırlıq (1 saat)

Yay tətilini necə keçirməli? Yay tapşırıqları.

Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə verilən tələblər

Şagird aşağıdakıları bilməlidir:

- insanı başqa canlılardan fərqləndirən əsas cəhətləri;
- özünün formalaşmasında ailəsinin və təhsil aldığı məktəbin rolunu;
- irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanların hüquq bərabərliyini;
- qəbulolunmaz təklifləri nəzakətlə rədd etməyi;
- ünsiyyət qaydalarına əməl etməyin insanlararası münasibətlərə təsirini;
- irqlərin, dinlərin və dillərin müxtəlifliyini;
- dövlətin cəmiyyət həyatında rolunu;
- dövlət quruluşlarının müxtəlifliyini;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunu və idarə olunmasını;
- səmavi dinlər haqqında əsas məlumatları;
- "Uşaq hüquqları konvensiyası"ndakı təsbit olunmuş hüquqlarını;
- başqalarının hüquqlarına hörmət etməyin vacibliyini;
- yol nişanlarının əhəmiyyətini və qorunmasının vacibliyini;
- yanğına səbəb ola biləcək hərəkət və davranışları, yanğın zamanı tələb olunan davranış qaydalarını;

- evdə, həyətdə və digər yerlərdə sağlamlığı və həyatı üçün təhlükəli ola biləcək yerləri;
- mövsümi xəstəlikləri və onlardan qorunma qaydalarını;
- ətraf aləmin öyrənilməsində müşahidənin, təcrübənin, müxtəlif alət və cihazların rolunu;
- varlıqların maddələrdən və hissəciklərdən əmələ gəldiyini;
- istinin və soyuğun təsiri ilə maddələrin öz halını dəyişmələrini;
- havanın tərkibini və xassələrini;
- duz, şəkər, nişasta və bəzi turşuların əhəmiyyətini və əldə olunmasını;
- torpağın üst qatının aşınması səbəblərini;
- torpağın tərkibini və xassələrini;
- Günəş sistemi planetlərini;
- Yerin əmələ gəlməsi haqqında əsas elmi və dini dünyagörüşlərini;
- Yerin daxili və xarici təbəqələrini;
- okeanları və materikləri;
- Yer relyefinin əsas formalarını;
- üfüqün cəhətlərini;
- rəsm və planın fərqi, planın əhəmiyyətini;
- bitkilər aləmini təşkil edən əsas bitki növlərini;
- bitkilərin çoxalması və yayılması yollarını;
- tarla, dirrik, bağ və bostan bitkilərinin insan həyatında rolunu;
- heyvanlar aləminin əsas növlərini;
- heyvanların çoxalması yollarını;
- bitkilərin yayılmasında heyvanların rolunu;
- heyvanların və bitkilərin mühitə uyğunlaşmasını;
- heyvandarlığın əhəmiyyətini;
- göbələklərin və bakteriyaların təbiətdə rolunu;
- təbii mühitin çirklənməsində insan fəaliyyətinin nəticələrini;
- canlı-cansız, bitki-heyvan, insan-təbiət əlaqələrini;
- təbiətin qorunmasında qoruqların əhəmiyyətini.

Şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

- Azərbaycan Respublikası haqqında kiçik məruzə hazırlayıb təqdim etməyi;
- Azərbaycanın təbiət qoruqları haqqında məruzə hazırlayıb təqdim etməyi;
- kollektivdə işləməyi və yoldaşlarını birgə fəaliyyətə ruhlandırmağı;
- "Uşaq hüquqları konvensiyası"nda təsbit olunmuş hüquqlardan istifadə etməyi;
- müxtəlif irqlərə məxsus insanları fərqləndirməyi;
- yəhudilik, xristianlıq və islama aid olan bəzi dini atributları fərqləndirməyi;
- dinindən, dilindən və irqindən asılı olmayaraq bütün insanlara tolerant münasibət göstərməyi;
- piyadalar üçün nəzərdə tutulan yol nişanlarından istifadə etməklə yolda sərbəst hərəkət etməyi;
- yanğın baş verəcəyi təqdirdə özünü və yanındakı kiçik yaşlı müəhafizə etməyi;

- *tanımadığı adamlarla ünsiyyətə girməməyi;*
- *şəhərdə və qələbəlikdə azarkən kimlərə müraciət edəcəyini;*
- *mövsümi xəstəliklərdən qorunmağı;*
- *yaşadığı ərazinin ekoloji vəziyyəti haqqında məlumat hazırlayıb təqdim etməyi;*
- *yaşadığı ərazinin zibilliklərdən təmizlənməsi haqqında təkliflər verməyi;*
- *lupadan, termometrədən, mikroskop və teleskopdan istifadə etməyi;*
- *havanın xassələrini təcrübədə nümayiş etdirməyi;*
- *bərk cisimlərdə istinin və soyuğun təsiri ilə baş verən dəyişiklikləri təcrübədə nümayiş etdirməyi;*
- *torpağın tərkibini təcrübədə nümayiş etdirməyi;*
- *qlobusda okeanları və materikləri göstərməyi;*
- *yaşadığı ərazinin relyefini təsvir etməyi;*
- *üfüqün cəhətlərini yerli əlamətlərə görə və kompasla təyin etməyi;*
- *bəzi əşyaların, sinfin və evin planını çəkməyi;*
- *şərti işarələrin köməyi ilə xəritəni oxumağı;*
- *bitkiləri sadə şəkildə qruplaşdırmağı;*
- *bəzi mədəni və dekorativ bitkilərə qulluğu;*
- *heyvanları sadə şəkildə qruplaşdırmağı;*
- *heyvanları qidalanmasma və çoxalması yollarına görə fərqləndirməyi;*
- *bəzi ev heyvanlarına qulluq etməyi;*
- *heyvanlardan qorunmağı.*

IV SİNİF (66 saat)

Bilik günü (1 saat)

Bilik günü. "Bölgəmizin canlılar aləmi" adlı yay tapşırığının müzakirəsi və həmin adda kataloqun yaradılması.

Yer kürəsi (11 saat)

(Təbii zonalar)

Günəş şüaları və onun Yer qurşaqlarının ömələ gəlməsində rolu. Yer qurşaqlarında canlılar aləminin müxtəlifliyinin səbəbi. Yer qütbləri. Arktika və Antarktikanın təbiəti. Qütb gecələri və gündüzləri. Qütblərdə canlılar aləminin kəsadlığının səbəbi. Tundranın iqlimi, bitki və heyvanlar aləmi. Meşələr. İynəarpaqlı, enliyarpaqlı və qarışıq meşələr. Meşələrin insanlar və heyvanlar üçün əhəmiyyəti. Azərbaycan meşələri.

Çəmənliklər. Çəmənlik bitkiləri. Çəmənliklərin heyvanlar aləmi. Çəmənliklərin insan üçün faydası. Çöllərin fərqli cəhətləri və təbiəti. Azərbaycan çölləri.

Yerin qızmar səhraları. Qızmar səhraların təbiəti. Səhrada yaşayan insanların məşğuliyyəti. Savannalar. Savannaları başqa təbii zonalardan fərqləndirən əsas cəhətlər. Savannaların bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Cəngəlliklər və onların təbiəti.

İnsan orqanizmi (16 saat) **(Sağlamlığın qorunması)**

Dəri və onun əsas funksiyası. Dərinin quruluşu. Dəriyə qulluq və onun qorunması. Skelet. Skeleti əmələ gətirən sümüklər. Sümüyün tərkibi. Düzgün qamətin formalaşdırılması. Əzələlər. Əzələlərin funksiyası və möhkəmləndirilməsi. Tənəffüs orqanları və onların insan həyatında rolu. Tənəffüs orqanlarının qorunması. Tənəffüslə yoluxan xəstəliklər və onlardan qorunma yolları. Peyvəndin əhəmiyyəti. Həzm orqanlarının funksiyası. Düzgün qidalanma qaydaları. Düzgün qidalanma ilə sağlamlıq arasında əlaqə. Qan və qan dövranı orqanlarının funksiyası. Ürək və qan damarlarının fəaliyyət prinsipi. Kiçik qanaxmalar zamanı davranış qaydaları. Ürəyin möhkəmləndirilməsi.

Nəbz və qan təzyiqi. Onların ölçülməsi. Donorlar — xeyirxah insanlar.

Duyğu orqanları və onların insanın həyatında rolu. Duyğu orqanlarının mühafizəsi və gigiyenası. Siner sistemi orqanlarının funksiyası və onların qorunması. İfrizat orqanlarının funksiyası. Sağlamlığa ciddi təhlükə törədən amillər — siqaret çəkmə və spirtli içki içmə.

Dişlərin quruluşu və funksiyası. Dişlərə qulluq və onlara həkim nəzarəti. İnsan əməyi. Fiziki, mexanikləşdirilmiş və zehni əmək. Əmək və istirahətin təşkilinin sağlamlıq üçün əhəmiyyəti.

Təbiətin möcüzəsi — İnsan (11 saat) **(Dünyanı necə dərk edirik?)**

İnsanı başqa canlılardan fərqləndirən əsas cəhətlər. İnsan həyatının dövrləri: uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, yetkinlik və qocalıq. İnsanın inkişafı. İnsan ətraf aləmi necə dərk edir? Ətraf aləmin dərk edilməsində duyğu orqanlarının və təcrübənin rolu. Dərketmə bacarığının inkişaf etdirilməsi. Emosiyalar və hisslər. Onların fərqləri. İnsanlar öz hisslərini necə bürüzə verirlər? Hisslər idarə olunmalıdır. İnsan həyatında yaddaşın rolu. Yaddaşın inkişaf etdirilməsi və qorunması. Süni yaddaşlar. Düşünmək qabiliyyəti və insanın inkişafında onun rolu. Təxəyyül və yaradıcılıq. Təxəyyülün inkişaf etdirilməsi. Ünsiyyət. İnsanlararası münasibətlərdə ünsiyyət qaydalarına əməl etmənin rolu. İnsana hörmət və başucalığı gətirən keyfiyyətlər: sevgi, şəfqət, mərhəmət, qayğı və xeyirxahlıq. Şəxsiyyət. Əsl şəxsiyyətləri fərqləndirən xüsusiyyətlər. Şəxsiyyətin formalaşmasında iradənin rolu. Əmək şəxsiyyətlərimiz.

Doğma diyar (11 saat) **(Coğrafi yerimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz)**

Yer kürəsində Azərbaycanın coğrafi yeri. Xəritə və qlobusa baxmadan Vətənimizin coğrafi yerinin təsviri. Sərhəd qonşularımız olan ölkələr. Onlarla əlaqələrimiz. İşğalçı qonşu — Ermənistan. Dəniz qonşularımız.

Tarix. Ailəmizin, məktəbimizin, yaşadığımız yerin və xalqımızın tarixi. Tarixi mənbələr və tarixi abidələr. Arxeoloqlar və tarixin öyrənilməsində onların rolu. Evimizdəki tarixi mənbələr. Tarixin qeydə alınması və hesablanması. Təqvim. Əsr və minillik. "Bizim eradan əvvəl" və "bizim era" anlayışları. Azərbaycan tarixi.

Azıx mağarası. Vətənimiz dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. Xalqımızın keçdiyi tarixi yol. Tarixi qəhrəmanlarımız — Cavanşir, Babək, Cavad xan və başqaları.

İslam — sülh, barışıq və bərabərlik dini. Sonuncu səmavi din. Sonuncu peyğəmbər və müqəddəs Quran. İslamın digər dinlərdən fərqli cəhətləri. Dini bayramlarımız: Ramazan və Qurban bayramları. Başqalarının dini dünyagörüşlərinə hörmət.

Adətlərimiz və qanunlarımız. Yaşadığımız yerin adətləri. Adətlə qanun arasındakı fərqlər. Cəmiyyətin əsas yazılı qanunu — Konstitusiya. Konstitusiya günü. Qanunların qəbulu və icrası.

Yaşadığımız yerin bələdiyyəsi və onun formalaşması. Bələdiyyəmizin gördüyü işlər.

Enerji (8 saat) **(Hərəkət, işıq, səs, elektrik)**

İşıq. Təbii və süni işıq mənbələri. Işığın həyat üçün əhəmiyyəti. Işıq və varlıqların rəngi. Kölgənin əmələ gəlməsi. Işığı əks etdirən, udan və şəffaf varlıqlar.

Səsin əmələ gəlməsi və yayılması. Səs mənbələri. Gur səs və onun insan sağlamlığına mənfi təsiri.

Enerji və enerji mənbələri. Enerjinin növləri. Ölkəmizin enerji qaynaqları. Elektriklənən cisimlər. Elektrik yükləri. Elektrik cihazları və elektrik dövrəsi. Enerji ehtiyatlarına qənaətin vacibliyi.

Hərəkət. Hərəkətli və hərəkətsiz varlıqlar. Varlığın hərəkəti üçün enerji sərf olunmalıdır. Elektrik enerjisinin sağlamlıq və həyat üçün təhlükəsi. Elektrik cihazlarından təhlükəsiz istifadə qaydaları.

İqtisadiyyat (7 saat) **(İstehsal, istehlak, büdcə, vergi, sığorta)**

İnsanın tələbatları. Tələbatların ödənilməsində iqtisadiyyatın rolu. İstehsalın təşkili üçün tələb olunan şərtlər: xammal, kapital və əmək.

Büdcə. Ailə büdcəsi. Onun gəlirləri və xərcləri. Dövlət büdcəsi və onun formalaşdırılması. Büdcə xərcləri. Dövlət büdcəsi və təhsil.

İstehlak. Keyfiyyətli və keyfiyyətsiz mallar. Mağazadan mal alarkən nələrə diqqət yetirmək lazımdır? Nəyə görə reklamlara ehtiyatla yanaşmalıyıq? İstehlakçı hüquqlarımız. İstehlakçı hüquqlarımız pozulduqda kimlərə müraciət etməliyik?

Vergi. Verginin növləri. Dövlət büdcəsinin formalaşmasında verginin rolu. Vergilərin düzgün və vaxtılı-vaxtında ödənilməsinin əhəmiyyəti.

Sığorta. Sığortanın əhəmiyyəti və növləri.

Yay tapşırıqları (1 saat)

Yay tətlini necə keçirməli? Yay tapşırıqları.

Sagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə verilən tələblər

Sagird aşağıdakıları bilməlidir:

- insan həyatının dövrlərini və onların xarakterik cəhətlərini;
- duyğu orqanlarının insan həyatında rolunu və gigiyenasını;
- insanın dərk etmə, yaddaş və düşüncə qabiliyyətlərinin əhəmiyyətini;
- hissələrin və emosiyaların müxtəlifliyini;
- təxəyyülün yaradıcı fəaliyyətdə rolunu;
- örnək şəxsiyyəti fərqləndirən cəhətləri;
- ünsiyyətə mənfi və müsbət təsir göstərən hərəkət və davranışları;
- tarix, tarixi mənbə, arxeoloq, bizim era, bizim eradan əvvəl anlayışlarının məna sını;
- Azərbaycanın dünyanın ən qədim insan məskənlərindən olduğunu;
- Azərbaycan təbiətinin xarakterik cəhətlərini;
- xalqımızın məşhur tarixi qəhrəmanlarını;
- sərhəd qonşularımızı və onlarla əlaqələrimizi;
- işğalçı Ermənistanın torpaqlarımızın bir hissəsini işğal etdiyini və bu işğalın acı nəticələrini;
- adət və qanun anlayışlarının fərqi;
- yaşadığı yerin adətlərini;
- ölkəmizdə qanunların qəbulu və icrası mexanizmini;
- ölkəmizin enerji mənbələrini;
- dövlət büdcəsinin necə formalaşdığını və nələrə xərcləndiyini;
- İslam dininin sonuncu din, Həzrəti Məhəmmədin sonuncu peyğəmbər olduğunu;
- dini bayramların xarakterik cəhətlərini;
- istehsalın yaradılması üçün lazım olan şərtləri;
- mağazadan mal alarkən nələrə diqqət yetirməli olduğunu;
- istehlakçı hüquqlarını;
- reklamlara ehtiyatla yanaşmanın vacibliyini;
- verginin əhəmiyyətini və növlərini;
- sığortanın əhəmiyyətini və növlərini;
- işığın həyat üçün əhəmiyyətini;
- rənglərin və kölgənin necə əmələ gəlməsinin səbəbini;
- səsin necə əmələ gəlməsini və yayılmasını;
- gur səsin insan orqanizminə zərərini;
- dəri və onun funksiyalarını;
- skeletin quruluşu və funksiyasını;
- əzələlərin funksiyasını və möhkəmləndirilməsi qaydalarını;
- tənəffüs orqanlarının funksiyası və gigiyena qaydalarını;
- tənəffüslə yoluxan xəstəliklərin əlamətlərini və nəticələrini;
- həzm orqanlarının funksiyasını;
- düzgün qidalanmanın sağlamlıqla əlaqəsini;
- qan və qan dövrəni orqanlarının funksiyasını;
- siqaret çəkməyin və spirtli içkilərin insan sağlamlığına zərərini;
- dişlərin funksiyasını və onlara qulluq qaydalarını;
- Günəş şüalarının düz xətt boyunca yayıldığını;
- Yer kürəsində işıq və temperatur qurşaqlarının olduğunu;
- Yer təbii zonalarını və onların təbiətinin xarakterik xüsusiyyətlərini.

Şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

- yaddaşını və təxəyyülünü inkişaf etdirməyi;
- hiss və emosiyalarını idarə etməyi;
- Azərbaycanın böyük tarixi şəxsiyyətləri barədə məruzə hazırlayıb təqdim etməyi;
- yaşadığı ərazidə ətraf mühiti çirkləndirən mənbələri müəyyənləşdirməyi və bu haqda kiçik məruzələr hazırlamağı;
- yaşadığı ərazinin zibildən təmizlənməsi üçün təkliflər irəli sürməyi;
- yaşadığı bölgədə fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının və bələdiyyənin fəaliyyətini qiymətləndirməyi;
- yaşadığı ərazidə yayılmış dərman bitkilərini və zəhərli bitkiləri ayırd etməyi;
- dövlətin daha da möhkəmlənməsi və inkişafı üçün özünün və həmyaşıdlarının nə edə biləcəyi ilə bağlı fikirlərini bildirməyi;
- təqvimdən istifadə etməyi;
- pulu olmadıqda bəzi tələbatlarını təxirə salmağı;
- ailə büdcəsi tərtib etməyi;
- eyni keyfiyyətli mallardan daha ucuzunu və eyni qiymətli mallardan daha keyfiyyətliisini seçməyi;
- elektrik enerjisinə, qaza və suya qənaət etməyi;
- bəzi xurafatları dindən fərqləndirməyi;
- istehlakçı hüquqlarını müdafiə etməyi;
- işini və istirahətini düzgün planlaşdırmağı;
- zəruri tələbatlarını istəklərindən ayırd etməyi;
- tənəffüs yolu ilə yoluxan xəstəliklərdən qorunmağı;
- nəbzi yoxlamağı və qan təzyiqini ölçməyi;
- şaxtadan və Günəş şüalarından qorunmağı;
- kiçik qanaxmalar zamanı tələb olunan davranış qaydalarını;
- səs mənbələrini ayırd etməyi və gur səsdən qorunmağı;
- sağlamlığı ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürməyi;
- sümüyün tərkibindəki maddələri təcrübə yolu ilə nümayiş etdirməyi;
- işığı keçirən, udan və əks etdirən maddələri ayırd etməyi;
- Günəş şüalarının Yeri qışda az, yayda çox qızdırmasını onun müxtəlif bucaqlar altında düşməsi ilə əlaqələndirməyi;
- hərəkəti enerji sərfi ilə əlaqələndirməyi;
- elektriki keçirən və keçirməyən bəzi maddələri fərqləndirməyi;
- sadə elektrik dövrəsi qurmağı;
- yaşadığı bölgənin təbiətinin Yer in hansı təbii zonasına uyğun gəldiyini müəyyən etməyi;
- qlobusdan və xəritədən istifadə etmədən Azərbaycanın coğrafi yerini təsvir etməyi.

Azərbaycan dilində

1. *Qaralov Z.* Tərbiyə (I–III cildlər). Bakı, 2003.
2. *Əlizadə Ə.* Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004.
3. *Kərimov Y.* Əşya dərsləri. ETPEİ-nin elmi əsərləri. I buraxılış, 1965.
4. *Hüseynov Ə.* Təbiişünaslıq (3-cü sinif üçün dərslük). Bakı, 2004.
5. *Hüseynov Ə.* Təbiişünaslıq (4-cü sinif üçün dərslük). Bakı, 2004.
6. Həyat bacarıqları dərsliyi (I və II hissələr). Save the Children. Gəncə, 2006.
7. Qida və sizin sağlamlığınız. Məktəblilər üçün tədris proqramı. Açıq Cəmiyyət İnstitutu. Bakı, 1999.
8. Təhsil müəssisələrində riskin idarə olunması üzrə fəaliyyətin təşkili ("SESAM" plan). Bakı, 2001.
9. Fövqəladə Hadisələrin Təsnifatı (məlumat kitabı). Bakı, 2001.
10. İnsan hüquqlarının tədrisi. Metodik vəsait. Norveç Qaçqınlar Şurası, 2003.
11. Məktəbdə vətəndaş təhsili. Metodik vəsait. Norveç Qaçqınlar Şurası, 2002.
12. Kiçikyaşlı məktəblilərə insan hüquqlarının öyrədilməsi. Müəllimlər üçün vəsait. Norveç Qaçqınlar Şurası, 2001.

Türk dilində

1. Hayat bilgisi dersi (1., 2., 3. sınıflar) öyrətim proqramı. Ankara, 2005.
2. Sosial bilgiler dersi (5., 6., 7., 8. sınıflar) öyrətim proqramı. Ankara, 2005.
3. Fənn və texnologiya dersi (4., 5. sınıflar) öyrətim proqramı. Ankara, 2005.
4. Tüm dərslər (1. sınıflar üçün). İstanbul, 2001.
5. Vətəndaşlıq bilgileri (3. sinif). İstanbul, 1991.
6. Sosial bilgiler (4. sinif). Ankara, 1990.
7. Din kultürü və əhlak bilgisi (4. sinif). Ankara, 2002.

Rus dilində

1. *Pleşakov A.* "Mir vokruq nas" (I klass). Moskva, 2004.
2. *Pleşakov A.* "Mir vokruq nas" (II klass). 1, 2 kniqa. Moskva, 2004.
3. *Pleşakov A.* "Mir vokruq nas" (III klass) 1, 2 kniqa. Moskva, 2004.
4. *Pleşakov A., Kröçkova E.* "Mir vokruq nas" (IV klass). 1, 2 kniqa. Moskva, 2004.
5. *Cunusova K. i dr.* "Poznanie mira" (I klass). Alma-Ata, 2002.
6. *Cunusova K. i dr.* "Poznanie mira" (II klass). Alma-Ata, 2002.
7. *Qalen-Ponçuk i dr.* "Poznanie mira" (II klass). Kışingu, 2002.
8. *Qalen-Ponçuk i dr.* "Poznanie mira" (IV klass). Kışingu, 2002.
9. "Mir vokruq nas" ucebnae programma. Moskva, 2003.
10. Obuçenie mladşix şkolğnikov pravam çeloveka. Posobie dlə uçiteley naçalğnix klassov. Baku, 2005.

KƏNDƏ YAŞAMAĞIN NƏ MƏNASI VAR

Çox təmiz havası, sərin Narzanı,
Su qarın doyurmaz, boşsa qazanı.
Köçdü oğulları, öldü ozanı,
Kənddə yaşamağın nə mənası var.

İşləyib səhərdən axşama qədər.
Verirsən ömrünü bu yerdə hədəf
Yaşamaq çox çətin, adamı üzər.
Kənddə yaşamağın nə mənası var.

Köçübdü, yansı boş qalib kəndim.
Baxıb evlərinə darıxır insan.
Dadı qalmayıbdı şəkərin, qəndin
Kənddə yaşamağın nə mənası var.

Cavam köç etdi, qaldı qocası,
Bəsləyən olmadı, kəsdi yoncası,
Yox bir ağsaqqalın xeyir-duası,
Kənddə yaşamağın nə mənası var.

ŞƏHİDİ VAR İSƏ TORPAQ VƏTƏNDİR

Uca dağlarının zirvəsi qarlı,
Geniş çöllərinin bağları barlı,
Dərədi, təpədi, düzəndi torpaq,
Şəhidi var isə, demək, vətəndi torpaq.

Torpaq bizə ana, biz övladları,
Damarda qanımız buz bulaqları,
Yaylaqdı, obadı, məkəndi torpaq.
Şəhidi var isə, demək, vətəndi torpaq.

Torpaq babalardan bizə əmanət,
Etmədik heç zaman ona xəyanət,
Qızıl qanımıza bələndi torpaq,
Şəhidi var isə, demək, vətəndi torpaq.

Qoynunda bəsləyir hər övladını,
Yerinə yetirir arzularını,
Düşməne məzardı, kəfəndi torpaq,
Şəhidi var isə, demək, vətəndi torpaq.

Becərsən, borcunu verəndi torpaq,
Qorusan qədrini biləndi torpaq,
Anadı, Vətəndi, Vətəndi torpaq,
Şəhidi var isə, demək, vətəndi torpaq.

ƏLİFBANIZ MÜBARƏK!

-Əziz müəllim siz bizə
Əlifba öyrətdiniz.
Çox sağ olun, var olun,
Sizə minnətdarıq biz.

2

O müqəddəs adınız
Qəlblərdə yaşayacaq.
Bizə nurlu yol açan
Bir vəsiqə olacaq.

3

Hamıdan çox sevinir,
Əziz müəlliməmiz.
Ona təşəkkür edib,
Deyirik hər birimiz:

Gəlmişik bu bayrama
Əlimizdə gül-çiçək.
Hamı söyləyir bizə
-Əlifbanız mübarək!

Gözlərimizə nur siz,
Yolumuza işıq siz...
Biz yaşaya bilmərik,
Bu nursuz, bu günəşsiz.

BAYRAMINIZ MÜBARƏK!

Qəlbinizdə arzular
Açılsın çiçək-çiçək,
Ey mehriban qadınlar,
Bayramınız mübarək!

Yaz günəşi nur saçır,
Gülümsər üzünüzə.
Qəm, kədər uzaq qaçır,
Dolmayıb gözünüzə.

Hər evdən eşidilsin
Səmimi qadın səsi.
Hər evə yaraşıqdır
İsti qadın nəfəsi.

Ey mehriban qadınlar,
Hamının görəyisiz,
Dünya sizsiz dağılar,
Dünyanın dirəyisiz!

MƏKTƏBLİYƏM BU GÜNDƏN

Firuzə Bəyməmmədqızı

Qəlbim fərəhlə vurur,

Millətimə sadıqəm

Məktəbliyəm bu gündən.
Müstəqil dövlətimin
Xoşbəxt övladiyəm mən.

Ötüşər aylar, illər,
Böyüyüb boy ataram.
İndi xəyal sandığım
Hər arzuma çataram.

Sevirəm vətənimini.
Dostlar, hələ qabaqda
Çox şey gözləyir məni.

Ötüşər aylar, illər,
Hər arzuma çataram
Sevincimi ellərin
Sevincinə qataram.

Firuzə Bəyməmmədqızı

TAPMACALAR

Quyruq bir şələ,
Özü hiyləgər.
Gecələr qaçıb,
Hinlərə girər.

(Tülkü)

Atam bir qutu alıb,
Tıq-tıq edir həmişə,
Evimizə gələndən,
Heç kim gecikmir işə.

(Saat)

Birdən yanımda,
Bir çiçək bitdi,
Əyildim dərəm
Tez uçub getdi.

(Kəpənək)

Çox zərif çiçəyəm mən,
Sevir məni uşaqlar.
Başımda qara xallı
Qırmızı örpəyim var.

(Lələ)

Yaraşlıq çöhrəmə,
Mən yeddi rəng vururam.
Yağışdan sonra göydən,
Asılıraq, dururam.

(Göy qurşağı)

O gülən zaman,
Gülər bağça-bağ
Bizə bahardan,
Gətirər soraq.

(Qaranşuq)

Yayda qan-tör tökərək,
Zəhmət donunu geyir.
Yığıdığı azuqəni,
Qışda rahatça yeyir.

(Qarışqa)

TAPMACALAR

Tuk, tuk, tuk, tuk, tuk, tuk, tuk...

Qulaq asın, uşaqlar,
Bir gəlir meşədən.

Görəsən ağacları, kimdir beləcə dələn?

(Ağacdələn)

Mən vururam onu yerə,
O isə tez qalxır göyə.

(Top)

Səməya qalxanda o,
Hamı unudar qəmi.
Zərli saçqlarıyla,
İsindirər aləmi.

(Günəş)

Üzü gipgirdə,
Rəngi sapsarı.
Daim boylanır,
Günəşə sarı.

(Günəbaxan)

OYUN

Bu söz «un»dur,
Bir «Y» yazdım.
«Un» oldu «yun»
Sonra «oyun».
«Oyun» döndü,
Oldu «qoyun»
Heç görmüsən
Belə oyun?

MƏN NƏÇİ OLACAĞAM

Musa Qəmbərli

Səgirdəm dərslərimdən
Əla oxuyuram mən.
Bəyqə sənət seçmirəm
Darda qalıbdır Vətən.

Pilot olub qalxacam
Yurdumun səmasına.
Mərmilər yağdıracam
Düşmənin yuvasına.

Dəyək aşıb həddini,
Qıracağıam harda var.
Səngərini, səddini
Eldəcəyəm tarımar.

Bir dağdır ürəyimdə
Neçə kəndi, şəhəri,
Şuşanı, Kəlbəcəri
Söküb viran etdilər.
Beşikdə körpələri
Gülləbaran etdilər.

Mən atəşlə getməsəm,
Söz-söhbətlə kar aşmaz.
Yurdu xilas etməsəm,
Oğul adı yaraşmaz.

Şimşək kimi çıxaraq,
Yandıracağıam tamam.
Oddan qalib çaxaraq,
Qayıdacam bir zaman.

Qalxacaq Qarabağdan
Yenə tar-qaval səsi.
Yayılaq hər dağdan
Elin zəfər nəğməsi.

MƏN NƏCİ OLACAĞAM

Nəci olmaq haqqında
Düşünürəm həmişə.
Seçmişəm ürəyimə
Çox yatan gözəl peşə.

Öyrədərəm onlara
Xalqına məhəbbəti,
Düşsə çətinə, dara
Dözümü mətanəti.

Xasiyyətə mehriban,
Şən, həlim olacağam.
Arzumdur uşaqlıqdan
Müəllim olacağam.

Ermənilər hər zaman
Pənah gətirib bizə.
Ələ düşəndə imkan
Qəsd edib ölkəmizə.

Tanıdacam şagirdə
Yurdun hər guşəsini.
Sevdirəcəyəm bir də
Türkün tarixçəsini.

Güclülərə söykənilib
Bizə böhtan atıblar.
Xəyanətə güvənib
Bizi qırıb-çatıblar.

Mən qəlblərə yenidən
Birlik gətirəcəyəm.
Vətəni xilas edən
İgid yetirəcəyəm.

Fəridə Mürsalova

ÇİÇƏK

Çiçək qozlardan
Yığıdı bir ətək.
Sona payladı
Dostlara tək-tək.
Ayşən də aldı,
Gülşən də aldı,
Elşən də aldı,
Eltən də aldı.
Çiçəkdə yenə
İki qoz qaldı.
Gəlin çəşmədən
Siz tapın görək
Neçə dənə qoz
Yığmışdı Çiçək.

TƏK-CÜT

Nənəsinə heyrətlə
Sual verdi kiçik qız:
-Niyə əlim, ayağım,
Gözüm, qulağım cütdür
Təkdir burun və ağız?
Nənə dedi: Ay qızım,
Ay mənim, dan ulduzum,
Əllər işləmək üçün,
Ayaqlar gəzmək üçün,
Qulaq yaxşı eşidib,
Göz sözü seçmək üçün
Sənə verilmiş, quzum.
Ağız birdir, az danış!
Burnunu hər deşiklə,
Gəl eyləmə sən tanış!